

2021

10-SINF GEOGRAFIYA

1

Ushbu materiallarni ruxsatsiz tarqatish, sotish qat'yan taqiqlanadi. Iltimos boshqalarni mehnatini qadriga yeting va maktabimuz dan boshqa begona kishilardan sotib olmang.

Geografiya **10-sinf 1-BILET**

1. Geografiya fanlari tizimi va uning tarkibi.

Ma'lumki, geografi ya eng qadimgi fanlardan biri bo'lib, o'rganadi-gan hodisalarining doirasi juda keng. Dastlab, 5-sinfda Siz geografi yaga "Yer yuzi tabiat, aholisi va inson xo'jalik faoliyatini o'rganuvchi fan" deb berilgan ta'rif bilan tanishgansiz. Keyinchalik geografi ya fanining o'rganish obyekti geografi k qobiq ekanligini ham bilib oldingiz.

Geografi k qobiq sayyoramizdagi eng yirik geotizim, ya'ni Yerning qattiq (litosfera), suv (gidrosfera), havo (atmosfera) hamda hayot (bio- sfera) qobiqlarining o'zaro tutashuvi va ta'siri doirasida vujudga kelgan va rivojlanayotgan juda murakkab yaxlit tabiiy tizimdir. Aynan geografi k qobiq insoniyatning yashash va ishlab chiqarish faoliyati muhiti, tabiiy resurslarning asosiy manbayi hisoblanadi.

Geografi k qobiq, o'z navbatida, bir-biri bilan bog'langan ko'plab katta-kichik tabiiy geografi k birliklarga, ya'ni quruqlik va suvlak, ma-teriklar va okeanlar, tabiiy geografi k o'lkalar, tabiat zonalari, provinsi-yalar, tabiiy geografi k okruglar va hokazolarga bo'linadi hamda bular-ning barchasi geografi ya fani tomonidan har tomonlama tadqiq etiladi.

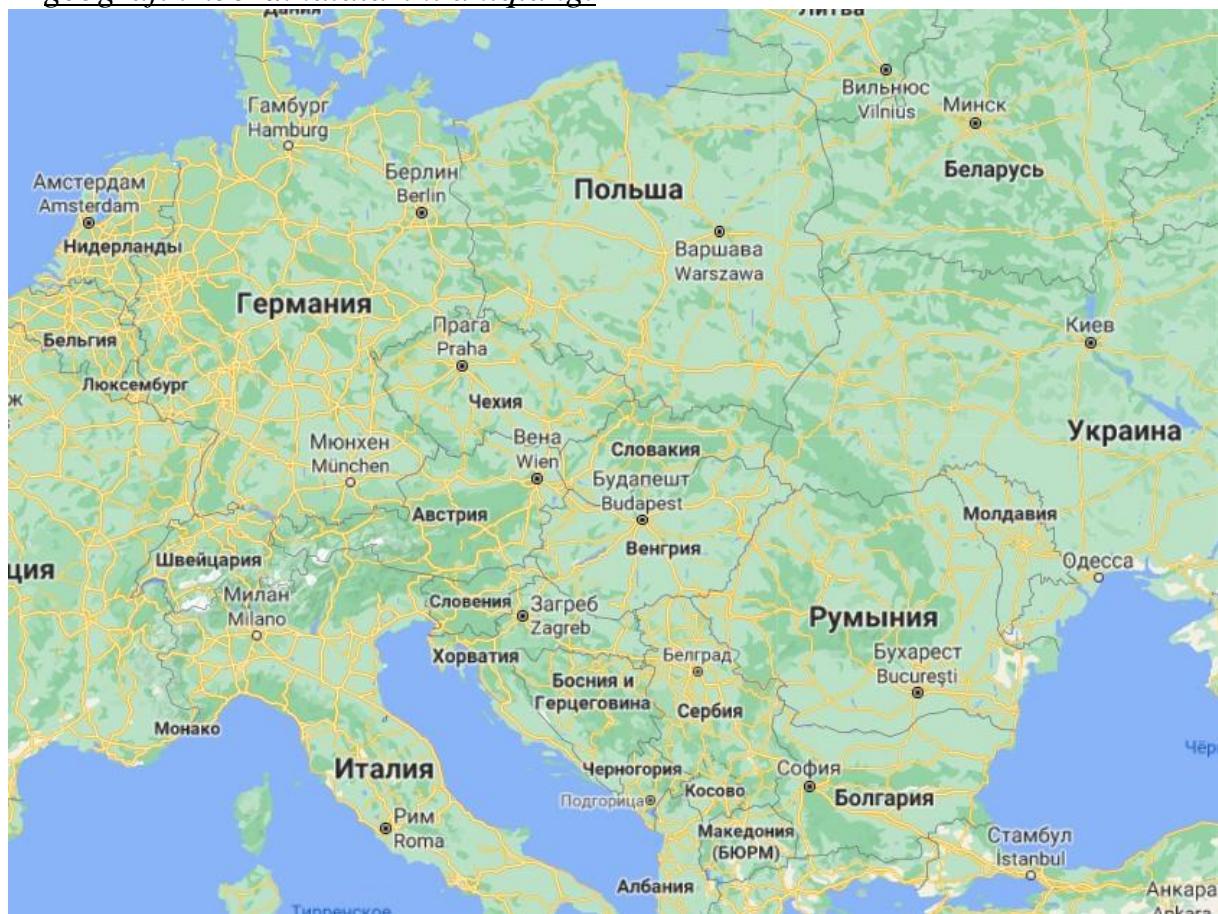
Shuningdek, geografi ya jamiyatning tarixiy rivojlanishi mobaynida pay-do bo'lgan hududiy tuzilmalar – mamlakatlar, viloyatlar, shahar va qishloqlarni ham o'rganadi.

Geografi k qobiq va uning tarkibiy qismlaridagi voqeal-hodisalarini bosh- qa fanlar ham o‘rganadi, lekin aynan geografi ya bu obyekt va jarayonlarni o‘zaro bog‘liqlikda, ma’lum hudud chegaralarida bir butunligicha tadqiq etsib, hududlar va butun Yer yuzi haqida yaxlit kompleks ilmiy tasavvurni shakllantiradi. Geografi ya fan sohasi sifatida tarkib topgandan buyon, ayniqsa, hozirgi davrda, uning uchun tabiat va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik masalalari katta ahamiyat kasb etadi. Demak, zamonaviy sharoitda geografi ya – geografi k qobiq ichidagi tabiiy hamda ijtimoiy jara yon, hodisa va obyektlarni o‘zaro aloqadorlikda va bir butunlikda, ma’lum makon va zamonda o‘rganadigan fan bo‘lib rivojlanib kelmoqda.

2. «Demografik portlash» va «Eksklav» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

So‘nggi yillarda aholishunos olimlar «demografik portlash»ga nisba- tan deyarli nihoyasiga yetib borayotgan jarayon sifatida baho berayotgan bo‘lsalarda, Afrika va Osiyoning bir qator davlatlarida aholining yillik tabiiy ko‘payish darajasi hali ham yuqori darajada kuzatilmoqda. Shu bilan birga jahonning rivojlangan davlatlarida tabiiy ko‘payishning manfiy holati – demografik inqiroz yoxud depopulyatsiya (tug‘ilishning o‘limga nisbatan pastligi) yuzbermoqda. Bu holatni hozirgi kunda Yevropaning turli davlatlarida (masalan, Germaniya, Ukraina, Serbiya va b.) kuzatish mumkin

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan to‘laligicha Grinvich meridianidan g‘arbda joylashgan Yevropa davlatlarini ko‘rsating. Bu davlatlar Yevropaning qaysi subregionlarida joylashganini ayting. Ushbu davlatlar poytaxtlaridan birortasining geografik koordinatalarini aniqlang.

Rimning geografik koordinatasi Kengligi: $41^{\circ}53.5158'$. Uzunligi: $12^{\circ}30.6798'$

2-BILET

1. Demografik o'tish nazariyasi. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlardagi demografik vaziyat.

Rivojlanayotgan mamlakatlar aholisi yuqori tezlik bilan o'sib kelgan bir paytning o'zida, Yevropa davlatlari va Yaponiyada aholining tabiiy ko'payishi keskin sekinlashdi. Hattoki, ayrim hollarda tug'ilish o'limdan ham pastroq darajaga tushib ketib, aholining tabiiy kamayish (depopulyatsiya) jarayoni ham ro'y berdi.

Demografik portlashdan keyingi tug'ilishning pasayib ketish jara yoni sabablarini demografik o'tish nazariyasi yordamida izohlash mumkin. Bu nazariyaga ko'ra, jamiyatda aholining takror barpo bo'lishi 4 ta bosqichdan o'tib o'zgarib boradi. Dastlabki, 1-bosqichda tug'ilish bilan o'lim juda yuqori bo'lib, orasidagi tafovut, ya'ni aholi tabiiy ko'payishi minimal darajada saqlanadi. Bunday demografik vaziyat "an'anaviy turg'unlik" deb ataladi. Keyingi, 2-bosqich davomida o'lim darjasini keskin kamayib, yuqorida ta'riflangan demografik portlash hodisasi ro'y beradi. Demograf k o'tishning 3-bosqichida o'limning pasayish jarayoni o'z poyoniga yetib, tug'i lish darjasini kamayishni boshlaydi. Tug'ilishning pasayib ketishi aholining yashash tarzi o'zgaganligi (shaharlashuv, sanoatlashuv, mehnat unumdorligining yuksalishi, tibbi yotning rivojlanishi, ayollarning jamiyatdagi o'rni o'zgarishi va hokazo) natijasida yuzaga keladi. Yakuniy, 4-bosqichda esa tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlari ancha past bo'lib, tabiiy ko'payish minimal darajada kuzatiladi va "zamonaviy barqarorlik" deb ataluv chi demografik vaziyat vujudga keladi. Ba'zida demograf k o'tish jarayoni bu holat bilan chegaralanib qolmasdan, depopulyatsiya bosqichiga ham o'tib ketadi.

Dunyoning turli mamlakatlari demografik o'tishning har xil bosqichini boshdan kechirmoqda. G'arbiy Yevropa mamlakatlari, Yaponiya, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya kabi rivojlangan mamlakatlar 4-bosqichda bo'lib, tug'ilish va aholi tabiiy ko'payishining pastligi bilan ajralib turibdi. Osiyoda Janubiy va Shimoliy Koreya, Singapur, Tailand va hattoki aholi soni jihatidan dunyoda yetakchilik qilayotgan Xitoy ham demografik o'tishning yakuniy bosqichiga kirdi. Lotin Amerikasi va Okeaniyaning ayrim rivojlanayotgan mamlakatlarida ham o'xshash demograf k vaziyat kuzatilmoqda. Tug'ilish va aholining tabiiy ko'payishining eng past ko'rsatkichlari esa Vengriya, Bolgariya, Serbiya, Ruminiya, Latviya, Litva, Ukraina kabi Yevropaning o'tish iqtisodiyotidagi davlatlariga xos. Bu davlatlarda bir necha yildan buyon aholining tabiiy kamayishi sodir bo'lmoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pchiligi demografik o'tishning 3-bosqichini kechirmoqda, ularda tug'ilish ko'rsatkichlari asta-sekin pasayib bormoqda. Demografi k o'tish jarayonining eng past sur'atlari esa Afrika davlatlari uchun xos. Ayniqsa, G'arbiy, Markaziy va Sharqiy Afrika mamlakatlarida tug'ilish va aholi tabiiy ko'payishining yuqori darajalari saqlanib qolmoqda. Jumladan, 2016yil yakunlari bo'yicha, jahonning aholi tabiiy ko'payish sur'atlari bo'yicha 10 ta yetakchi davlat ichida 9 tasi Afrika materigida joylashgan, birinchi beshlikdan esa faqat Afrika mamlakatlari (Malavi, Uganda, Burundi, Niger, Mali) joy olgan. Demak, dunyoning eng rivojlangan davlatlari hamda o'tish iqtisodiyotidagi ko'p

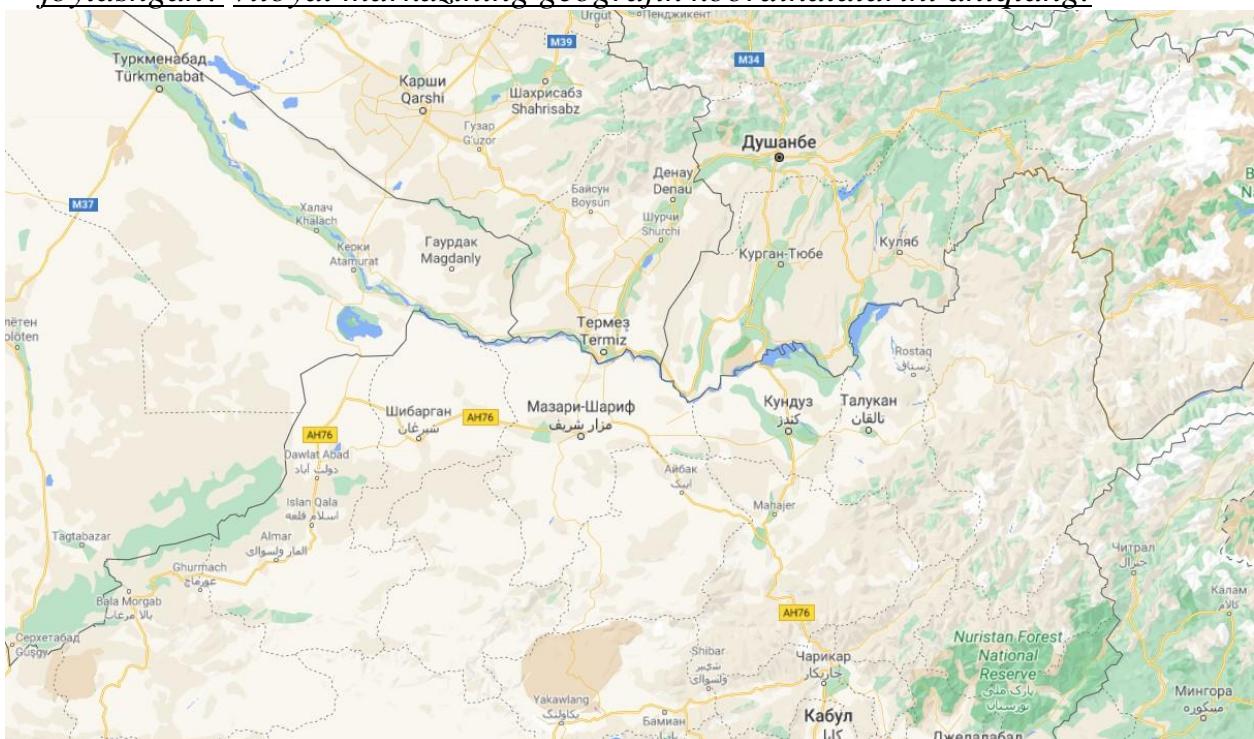
davlatlar demografik o‘tishni yakunlab qo‘ygan bo‘lsa lar, Afrikaning ijtimoiyiqtisodiy jihatidan eng sust rivojlangan mamlakatlari 2-bosqichdan 3-bosqichga o‘tish arafasida turibdi. Shuning uchun hozirgi sharoitda dunyo aholisi, asosan, rivojlanayotgan va eng qoloq mamlakatlar hisobiga ko‘payib bormoqda. Hozirgi davrda dunyo aholisi har yili o‘rtacha 70–80 mln kishiga ko‘paysa, bu ko‘payishning 97% Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasining rivojlanayotgan davlatlariga to‘g‘ri keladi. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarning demografik vaziyatidagi tafovutlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darjasи, shaharlashuv, aholining turmush tarzi va an’anaviy qadriyatlarning saqlanganlik darjasи kabi omillar bilan bog‘liq.

2. «*Geoid*» va «*Oor chizig‘i*» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring. Geoid (yunocha ge – Yer, idos – ko‘rinish, qiyofa, ya’ni “Yer ko‘rinishida”,

“Yerga o‘xhash” ma’nolarini bildiradi) – Dunyo okeani suv sathining tinch va muvozanat holatida turganidagi sathiy yuza va ushbu yuzani quruqliklarning tagidan farazan davom ettirganda hosil bo‘lgan qabariq yuza. Bu yuza hamma joyda og‘irlik kuchi yo‘nalishiga perpendikulyar bo‘ladi.

Qor chizig‘i – tog‘lardagi shunday chegaraki, undan balandda qor yil bo‘yi erimay turadi.

3. *O‘zbekiston siyosiy-ma’muriy xaritasidan birdaniga uchta davlatga chegaradosh bo‘lgan viloyatlarni ko‘rsating. Ularning qaysi biri ekvatorga yaqinroq joylashgan? viloyat markazining geografik koordinatalarini aniqlang.*

Bu viloyat Surxondaryo. U Turkmaniston, Afg`oniston, Tojikiston bilan chegaradosh. Afg`oniston ekvatorga eng yaqin joylashgan davlat. 3669 km uzoqlikda. Termizning geografik koordinatasi Kengligi : 37°13.4502' Uzunligi: 67°16.6998'

3-BILET

1. Yerning shakli va uning geografik oqibatlari.

Yerning shakli va o‘lchamlarining geografi k ahamiyati quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- Yerning sharsimon shakli quyosh nurlari tushish burchagining ekvatordan qutblarga tomon qonuniyatli o‘zgarib borishiga sabab bo‘ladi.

Bu esa geografi k zonallik qonuniyatini yuzaga keltirgan; - Yerning sharsimon shakli moddalarni bir joyga to‘playdi va quyuqlashtiradi.

Natijada moddalar siqiladi va zichlashadi, ichki qismi- da turli zichlikka ega qobiqlar hosil bo‘ladi. Yerning qobiqli tuzilishi uning asosiy xususiyatidir;

- Yer yuzasi, jumladan, geografi k qobiqning dumaloq (sharsimon) shakldaligi makonning bir butun va cheksizligini ta’minlaydi; -

Yerning haqiqiy shakli – geoidning shardan og‘ishi Yer ichida- gi moddalarining muvozanatga intilishi tufayli yer po‘stida ko‘tarilishlar va cho‘kishlar, yer yoriqlari yuzaga kelishiga, oqibatda reliefning o‘zga rishiga sabab bo‘ladi. Relyef va tektonik harakatlar geografik qobiqda azonallik qonuniyatini yuzaga keltiruvchi omillardir.

2.«Yonbag`ir ekspozitsiyasi» va «Deflyatsiya» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Yonbag`ir ekspozitsiyasi - tepalik, tog`, vodiy, jar va boshqa yonbag`irlarining gorizont tomonlariga, binobarin Quyoshga nisbatan qanday joylashganligi; masalan, yonbag`ir janubga qaragan bo`lsa, janubiy ekspozitsiya bo‘ladi.

DEFLYATSIYA (iqtisodiyotda) , dezinflyatsiya — inflyatsiya davrida chiqarilgan muomaladagi ortiqcha qog‘oz pulni kamaytirish; davlat to-monidan muomaladagi pul mikdorini kamaytirishga qaratilgan moliya va pul-kredit tadbirlari (solqlarni oshirish, qimmatli qog‘ozlar sotish, tovar narxlari darajasini pasaytirish, ish haqi o‘sishiga yo‘l qo‘ymaslik, tashqi savdoni jonlantirish, banklar hisob stavkasini oshirish, omonatlar o‘sishini rag‘batlantirish va b.).

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Sharqiy Osiyo davlatlari va ularning poytaxtlarini ko‘rsating. Ushbu subregion davlatlari poytaxtlaridan qaysi biri ekvatoridan eng uzoqda joylashgan? Ushbu shaharning geografik koordinatalarini aniqlang.

4-BILET

1.Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda sanoat va transportning rivojlanishi.

Transport tizimi rivojlanishida ham salmoqli natijalarga erishildi. Bulardan eng ahamiyatlisi – respublika temiryo‘l transporti tizimining bir butunligiga erishilganligidir. O‘zbekiston hududi shimoli-g‘arbdan janubi-sharqqa yuzlab kilometr masofaga cho‘zilganligi, hamda davlat chegaralarining o‘ziga xos shaklda tog‘ tizmalari va keng yastanib yotgan cho‘llar orqali o‘tganligini hisobga olsak, bu

masala dolzarb strategic ahamiyatga ega ekanligiga amin bo‘lamiz. Surxondaryo viloyati hududi Toshg‘uzor – Boysun – Qumqo‘rg‘on, Xorazm viloyati va Qoraqalpog‘iston Respublikasi Uchquduq – Miskin – Nukus, Farg‘ona vodiysi Angren – Pop temiryo‘llari qurilishi bilan O‘zbekistonning yagona temiryo‘llar tarmog‘i bilan bog‘landi. Natijada mamlakatimizning transport xavfsizligi va mustaqilligi ta‘minlandi. Hozirgi vaqtida Navoiy va Buxoro viloyatlarini Qoraqalpog‘iston Respublikasi bilan nisbatan qisqa masofada bog‘lab qo‘yadigan Konimex-Miskin temiryo‘li hamda Urganchdan xalqaro turizm markazi hisoblangan Xiva shahriga tomon temiryo‘l qurilmoqda. Bundan tashqari, O‘zbekistonda temiryo‘llarni elektrlashtirish va tezyurar poyezd yo‘nalishlarini barpo etish bo‘yicha ham salmoqli ishlar amalga oshirildi. Jumladan, Toshkent – Samarqand yo‘nalishi bo‘yicha “Afrosiyob”, Toshkent – Qarshi yo‘nalishida “Nasaf”, Toshkentdan Buxorogacha “Sharq” tezyurar poyezdlar qatnovi yo‘lga qo‘yildi. Endi esa Qarshi – Termiz, Qarshi – Kitob va boshqa temiryo‘llarini elektrlashtirish ishlari ham boshlangan. Bular poyoniga yetganidan so‘ng, respublikamizdagi tezyurar poyezd yo‘nalishlarining geografi yasi yanada kengayishi kutilmoqda.

2. «Geografik qobiq» va «Eroziya» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Geografi k qobiqning mohiyati shundaki, faqat undagina suv uch xil holatda uchraydi, hayvonlar va o‘simpliklar yashaydi, tuproq qoplami hosil bo‘ladi, turli tog‘ jinslari va relyef shakllari vujudga keladi, quyosh energiyasi to‘planadi va xususiyatlarini o‘zgartiradi. Eng asosiysi, hayot mavjud, kishilik jamiyatni faqat shu qobiqda paydo bo‘lib yashamoqda va rivojlanmoqda.

Geografi k qobiq juda murakkab tuzilgan bo‘lib, unda 3 tarkibiy tuzilish darajalari ajratiladi: geokomponentli, geosferali, geotizimli.

Geokomponentli eng sodda tuzilish darjasidir. Geokomponentlar yer yuzidagi bir xil holatdagi (qattiq, suyuq, gazsimon) moddalardir. Bular tog‘ jinslari, tuproq, suv, havo, o‘simplik va hayvonlar.

Geosferali tuzilish bitta geokomponentdan tashkil topgan geosferalar- dan iborat. Geosferalar geografi k qobiqning vertikal tuzilishini belgi- laydi, ular solishtirma og‘irligi bo‘yicha vertikal tabaqalanib joylash- gan: litosfera, gidrosfera, atmosfera va biosfera. Litosfera, gidrosfera va atmosfera deyarli bir xil moddalardan tarkib topgan va uzlusiz, yaxlit qobiqni hosil qiladi. Biosfera esa tirik moddalar tarqalgan qobiq bo‘lib, yaxlit qobiq hosil qilmaydi. U boshqa qobiqlar tarkibiga kiradi va yuqorida aytilgan qobiqlarning tutashgan joyida yupqa qatlamni hosil qiladi.

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Skandinaviya davlatlarini ko‘rsating. Ushbu davlatlarning poytaxtlaridan qaysi biri ekvatoridan eng uzoqda joylashgan? Bu shaharning geografik koordinatalarini aniqlang.

5-BILET

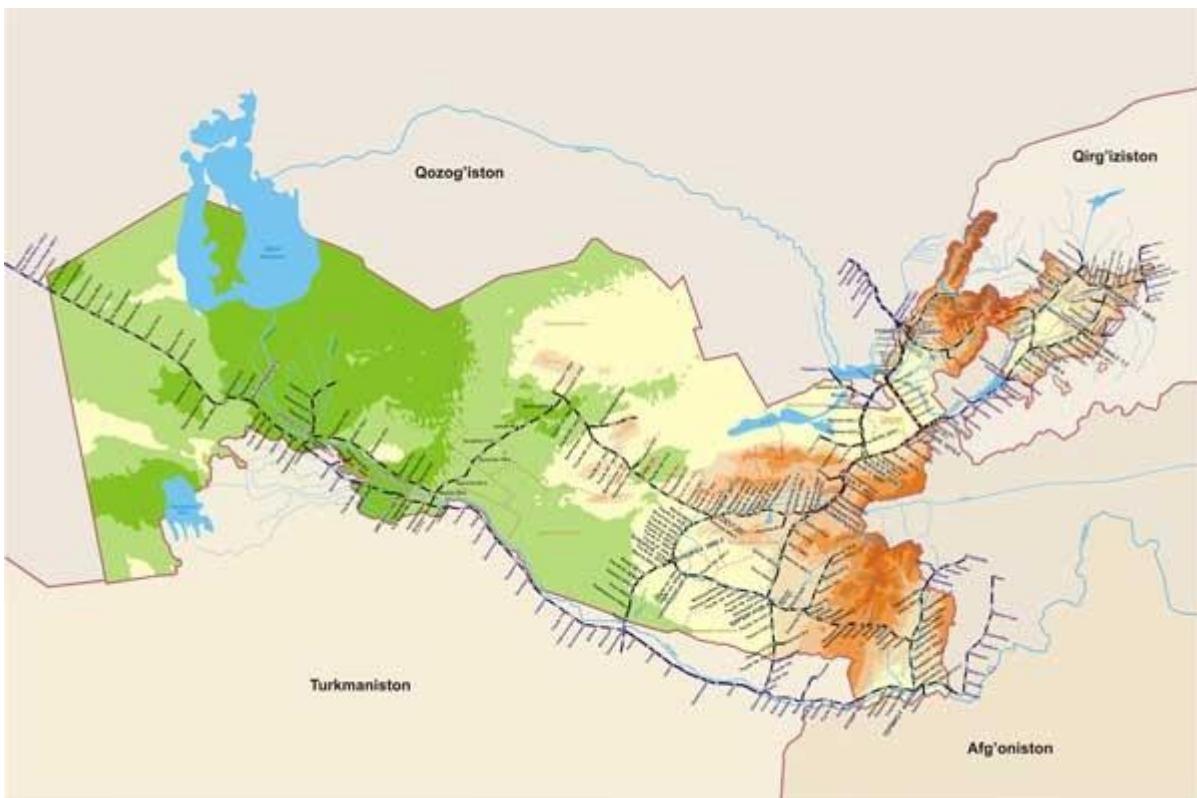
1. Yerning Quyosh va o‘z o‘qi atrofidagi harakati, ularning geografik oqibatlari. Yer Quyosh atrofi da soat miliga teskari yo‘nalishda o‘rtacha 29,8 km/ sekund tezlik bilan 934 mln km bo‘lgan orbitani 365 sutka 6 soatda to‘la bir marta aylanib chiqadi.

Yer orbitasi (Quyosh atrofi da ayla nish yo‘li) ellips shaklda. Shuning uchun Quyosh bilan Yer orasidagi maso- fa doim o‘zgarib turadi. Yer orbitasining Quyoshga eng yaqin nuqtasi – perigeliy deyiladi. Bu nuqtada Yer va Quyosh orasidagi masofa 147 mln km ga teng. Yer orbitasining Quyoshdan eng uzoq nuqtasi esa afe- liy deyilib, Yer bilan Quyosh o‘rtasidagi masofa 152 mln km bo‘ladi. Shuning uchun Yer orbita bo‘ylab turli tezlikda harakat qiladi, ya’ni perigeliyda eng tez (30,3 km/sekund), afeliyda eng sekin (29,3 km/ sekund) aylanadi. Buning oqibatida Quyosh Shimoliy yarimsharga 186 kun, Janubiy yarimsharga esa 179 kun nur sochadi. Lekin bu Yerga ke- ladigan issiqlikning miqdoriga ta’sir qilmaydi. Yer orbitasining aylanaga yaqin ellipsligi tufayli Yerga keladigan issiqlikning miqdori o‘zgarmay- di, ya’ni doimiyyidir. Shu sababli Yer yuzida doimiy issiq sharoit yuzaga kelgan. Yerning Quyosh atrofi da aylanishining geografi k oqibatlari: yil fasllari hosil bo‘ladi, kun va tun davomiyligi o‘zgaradi, Quyosh turishi nuqtalari (22 iyun, 22 dekabr) hamda bahorgi va kuzgi tengkunliklar (21 mart, 23 sentyabr) bo‘ladi, Quyosh Shimoliy yarimsharga 1 hafta ko‘proq nur sochadi, yorug‘lik mintaqalari hosil bo‘ladi, doimiy issiq- lik sharoit qaror topadi, musson shamollari paydo bo‘ladi, umuman, geografi k qobiqda yillik ritmiklik qonuniyati yuzaga keladi.

2. «Migratsiya saldosi» va «Madaniy landshaft» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Madaniy landshaft – jamiyat manfaatlarini ko‘zlab, xususiyatlari inson tomonidan ilmiy asosda va oqilona o‘zgartirilgan geotizim. Hozirgi vaqtida eng katta migratsiya to‘lqini rivojlanayotgan mam- laktardan rivojlangan mamlakatlarga tomon yo‘nalgan (8-rasm). Bunda eng ko‘p xorijiy migrantlarni AQSH qabul qiladi. Oxirgi yillarda bu davlatdagi immigrantlar soni 45 mln kishidan oshgani qayd etilgan. G‘arbiy Yevropa davlatlari orasida esa eng ko‘p immigrantlar Germaniya, Buyuk Britaniya va Fransiyaga kelgan. Bu davlatlarning har birida 7–10 mln immigrant yashamoqda. G‘arbiy Yevropaga immigrantlar ning asosiy qismi Janubi-g‘arbiy va Janubiy Osiyo, Shimoliy Afrika hamda Sharqiy Yevropa davlatlaridan bormoqdalar. Boshqa rivojlangan davlatlardan Avstraliya, Kanada, Yangi Zelandiya, Isroil va JAR ko‘plab xorijiy migrantlarni qabul qilmoqda. Shunday ekan, barcha rivojlangan davlatlarda migratsiya saldosi (balansi) musbat hisoblanadi.

3. O‘zbekiston siyosiy-ma’muriy xaritasidan Qozog‘istonga chegaradosh bo‘lgan respublikamizning hududlarini ko‘rsating. Ulardan qaysi birining markazida qolganlariga nisbatan Quyosh eng so‘ngra botadi? Bu shaharning geografik koordinatalarini aniqlang.

6-BILET

1. Migratsiyalar va ularning turlari. Xalqaro migratsiyalar geografiyasi. Jahon mamlakatlarida aholi tarkibi va joylashuviga migratsiyalar katta ta'sir ko'rsatadi. Migratsiya (lotincha migratio – "ko'chish") – aholi ning bir hududdan boshqa hududga doimiy yoki vaqtincha muddatga ko'chishi. Bitta manzilgoh ichidagi ko'chish migratsiya hisoblanmaydi. Migratsiyalar bir necha mezonlarga ko'ra tasnifl anishi mumkin. Hududiy miqyosi jihatidan tashqi va ichki migratsiyalar ajratiladi. Tashqi migratsiya deganda, boshqa davlatga ko'chish tushuniladi. Ba'zida tashqi migratsiyalar materik ichidagi va materiklararo migratsiyalarga bo'linadi. Ichki migratsiya bir davlat ichidagi boshqa hududga ko'chish hisoblanadi. U, o'z navbatida, rayon ichidagi va rayonlararo migratsiyalarga bo'linadi.

Muddatiga ko'ra migratsiyalar doimiy va vaqtincha turlarga bo'linadi.

Vaqtincha migratsiyalar mavsumiy, vaxtali hamda mayatniksimon (tebranma 80) bo'ladi. Mavsumiy migratsiyalar ko'proq qishloq xo'jalik ishlari bilan bog'liq bo'lsa, vaxtali migratsiyalar, asosan, tabiiy sharoiti noqulay hududlar dagi foydali qazilma konlarida yoki qurilish obyektlarida mehnat qilish bilan bog'liq.

Mayatniksimon migratsiyalar esa shahar va uning atrofi o'rtasida kunlik va haftalik tartibda kechadi: shaharga uning atrofdagi qishloq va kichikroq shaharlardan aholi ishslashga, o'qishga va boshqa maqsadlarda, shaharliklar esa chetga, asosan, dam olish, ziyorat qilish yoki dehqonchilik bilan shug'ullanish uchun tez-tez qatnab turishadi. Aholi migratsiyasiga iqtisodiy, oilaviy, etnik, diniy, siyosiy, ekologik (tabiiy) kabi omillar sabab bo'ladi. Migratsiyalar, asosan, iqtisodiy sabablar, ya'ni muayyan yashash sharoiti va ish o'rinalini qidirish bilan bog'liq. Oilaviy

migratsiyalar turli joylarda yashayotgan oila a'zolarining o'zaro birlashuvi borasida amalga oshadi. Etnik va diniy migratsiyalar deganda, ma'lum millat yoki din vakillarining boshqa davlat yoki hududga ko'chishi tushuniladi. Siyosiy migratsiyalar urush yoki siyosiy inqiloblar natijasida ro'y beradi. Ekologik migrantlar tabiiy muhitning buzilishi tufayli yashash hududini tark etadilar. Bundan tashqari, aholi migratsiyalari ixtiyoriy va majburiy, tashkillashtirilgan va tashkillashtirilmagan kabi turlarga ham bo'linadi.

2. «Nurash» va «Qo'riqxona» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Nurash deb, haroratning o'zgarishi, kimyoviy jarayonlar, atmosfera, suv va organizmlar ta'sirida tog' jinslarining yemirilishiga aytildi. Nurash uch turga ajratiladi: fi zik, kimyoviy va organik nurash.

Fizik nurash, asosan, harorat va namlikning o'zgarishi natijasida sodir bo'ladi. Kunduzi havo haroratining ko'tarilib ketishi natijasida tog' jinslarida darzlar hosil bo'lib, ular bo'laklarga bo'linib ketadi. Ammo tog' jinslarining kimyoviy tarkibi o'zgarmaydi. Fizik nurash cho'llarda va qoyali tog'larda keng tarqalgan. Kimyoviy nurash deb, havo, suv ta'sirida tog' jinslarining yemirilishi va kimyoviy o'zgarishiga aytildi. Kimyoviy nurash ta'sirida barqaror minerallar hosil bo'ladi.

Organik nurash deb, tog' jinslarining organizmlar (o'simlik, hayvo- not dunyosi, mikroorganizmlar) ta'sirida yemirilishiga aytildi. Qo'riqxona – har qanday xo'jalik faoliyati taqiqlangan, tabiat komponentlari va landshaftlar qonun asosida qat'iy muhofazaga olingan joy. Qo'riqxona tabiatni muhofaza qilishning eng samarali shakllaridan biri. Alovida muhofaza etiladigan hududlar orasida qo'riqxonalar muhim rol o'ynaydi. Ularning asosiy vazifasi – tabiatni o'zgarmagan yoki kam o'zgargan hududlarni, qimmatli landshaftlarini jamiyat manfaatlari uchun saqlashdan iborat. Qo'riqxona hududidan xo'jalikda foydalanish, hatto, pichan tayyorlash, ov qilish, baliq tutish, qo'ziqorin terish umuman ta'qilanganadi. Ularning atrofi kam foydalaniladigan, muhofaza qilinadigan zona bo'lishi kerak. Hududidagi mavjud tabiiy sharoit o'z holicha saqlanadi. Qo'riqxona hududi turli hayvon va o'simlik turlarini, ovlanadigan hayvonlarning miqdori va genetik fondini saqlash uchun ajratiladi. Ular inson tomonidan o'zlashtirilayotgan va o'zgargan qo'shni hududlar uchun namuna bo'lib xizmat qiladi. Bunday namunalar inson xo'jalik faoliyatining biz uchun qulay yoki noqulay ekanligini taqqoslashga, tabiatdan amaliy foydalanishda u yoki bu usul ning qanchalik maqsadga muvofi qilagini nazorat qilishga imkon beradi. U tabiat komponentlari o'rtasidagi uzviy aloqadorlikni o'rjanib, tabiiy boyliklardan unumli foydalanish yo'llarini ishlab chiqish uchun zarur. Qo'riqxonalar ilmiy muassasalar hisoblanadi. Respublikamizda 8 ta qo'riqxona faoliyat ko'rsatmoqda.

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Vest-Indiyani ko'rsating. Vest-Indiyadagi davlatlardan hududining kattaligi bo'yicha eng yirigi qaysi? Ushbu davlat poytaxting geografik koordinatalarini aniqlang.

7-BILET

1. Geografiya antik davrda va O'rta asrlardagi rivojlanishi. Buyuk Geografik kashfiyotlar va ularning ahamiyati.

Buyuk geografi k kashfi yotlar bosqichi. XV asrning 2-yarmiga ke-lib, Yevropada tabiiy resurslar va xomashyoga boy deb hisoblangan Hindiston va Xitoya yangi yo'llarni topish ishlari boshlandi. Natija- da “Buyuk geografi k kashfi yotlar” qilindi. Buyuk geografi k kashfi yotlarasosan 3 ta yo'nalishda olib borildi: 1) janubiy – Afrika bo'y lab; 2)g'arbiy – Atlantika okeani orqali; 3) shimoliy – Yevrosiyoning qutbiy o'lkalari va shimoliy qirg'oqlari bo'y lab. Ushbu bosqich 1492-yil ispaniyalik Kristofor Kolumbning Amerika- kaga 1-sayohatidan boshlanadi. X. Kolumb Amerikaga jami 4 marta borib, har safar yangi-yangi orollarni kashf etishiga qaramay, u yerlarni Hindiston emasligini bilmagan. 1499–1501-yillari Amerigo Vespuccchi Janubiy Amerika qirg'oqlarini tekshirib, bu yerlar Hindiston emas, yan- gi yerlar ekanligini yozadi. 1507-yilda M. Valdemuller “Kosmografi ya- ga kirish” nomli asarida bu yangi yerlarni “Terra Amerika” deb nom- laydi. Keyinchalik Mercator o'zi tuzgan xaritalarida har ikki materikni ham shu nom bilan ataydi. 1498-yili portugaliyalik Vasko da Gama ekspeditsiyasi Afrikani aylanib o'tib, Yevropadan Hindistonga boradigan dengiz yo'lini ochdi. 1519–1521-yillarda ispaniyalik Fernan Magellan ekspeditsiyasi dunyo bo'y lab sayohatini amalga oshirdi. Natijada Yerning sharsimonligi amalda isbotlandi va Dunyo okeanining yaxlitligi ma'lum bo'ldi. XVI asrda Angliya va Gollandiyalik sayyoohlar ham Hindiston va Xitoya dengiz yo'lini ochish maqsadida shimolig'arbiy va shimoli-sharqiy yo'nalishlarda ekspeditsiyalar o'tkazdilar. Natijada Shimoliy Amerika va Yevrosiyoning shimoliy qirg'oqlari va ko'plab orollar o'r ganildi. Lekin dengiz yo'lini ochishga muvaffaq bo'linmadni. Shuningdek, Amerikaning ichki o'lkalarni, ya'ni angliyaliklar – AQSH hududini, fransuzlar – Kanada hududini tekshirdilar. Qadimgi yoki antik davr bosqichi. Ibtidoiy odamlarning o'zi yashab turgan joyni o'r ganish, yashash uchun qulay, tabiiy resurslarga boy joylarni topish va tasvirlashga bo'lgan intilishlari asnosida dastlabki geografi k bilimlar to'planib borgan. Er. avv. 2-ming yillikda fi niki- yaliklar O'rta dengizdan Gibraltar bo'g'izi orqali suzib o'tib, Afrika qirg'oqlari bo'y lab Hindistongacha suzib borganlar. Shu paytdan Osiyo va Yevropa nomlari paydo bo'lgan.

Bu davrda yunonlar va rimliklar o'sha paytda ma'lum bo'lgan hududlarni tasvirlab yozish bilan birga xaritalarini ham tuzdilar. Gomer er. avv. XII asrda O'rta dengiz va uning atrofini tasvir- lovchi dunyo xari tasini tuzdi. Pifagorning shogirdlari er. avv. VI asrda Yerning sharsimonligini aytdilar. Aristotel, er. avv. IV asr- da, Yerning sharsimonligini, issiqlik mintaqalari mavjudligini mantiqiy jihatdan isbotladi. Olamning markazida Yer turadi degan geotsentrik nazariyani ilgari surdi. Eratosfen er. avv. III asrda birinchi bo'lib Yer- ning kattaligini o'lchadi va “Geografi ka” nomli kitobini yozib, geografi ya fanining mustaqil fan bo'lib chiqishiga asos soldi. Eramizning II asrida

Ptolemey 8 jildlik “Geografi ya” asarini yozdi va xaritalarni tu- zishda kartografi ya proyeksiyalar va daraja to‘rini ixtiro qildi, dastlabki “Atlas”ni yaratdi. Shu davrda Strabon ham 17 jilddan iborat “Geografi ya” asarini yozdi. Bu bosqichning asosiy natijalari: geografi ya fani vujudga keldi va “geografi ya” nomli kitoblar yozildi, dunyo xaritalari tuzildi, geografi koordinatalar va daraja to‘ri ixtiro qilindi, Yerning sharsimonligi mantiqiy isbotlandi va o‘lchamlari aniqlandi.

O‘rta asrlar bosqichi. Bu davrda geografi ya, umuman, ilm-fan, asosan Sharqda, xususan, O‘rta Osiyo, Misr, Eronda rivojlandi. Geografiya fani, asosan o‘lkashunoslik, kartografi ya, geodeziya yo‘nalishida rivojlandi. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy IX asrda Yerning sharsimon ekanligini isbotlab, uning o‘lchamlarini nisbatan aniq o‘lchadi.

“Surat-al-Arz” nomli kitob yozib, Sharq geografi yasiga asos soldi. Geografi ya fanining rivojida Abu Rayhon Beruniyning xizmati beqi- yos. Uning geografi yaga oid 22 ta asari bo‘lib, shundan 12 tasi geo- deziya, 4 tasi kartografi ya, 3 tasi iqlimshunoslik, 3 tasi mineralogiyaga oid va hozirgi kunda ham dolzarb hisoblanadi. U yasagan globus esa Yerning sharsimonligini isbotlash va tushuntirishda, Shimoliy yarim- shar tabiatini o‘rganishda tengi yo‘q manba bo‘lgan. U yunon va rim olimlaridan farq qilib olamning gelotsentrik tuzilishi nazariyasini rivoj- lantirishga hissa qo‘shgan. Abdurazzoq Samarcandiy Hindistonga sayohat qilib, Eron, Pokiston, Arabiston dengizi haqida boy ma’lumotlar to‘pladi. Ahmad

Farg‘oniy astronomiya, iqlimshunoslik gidrologiya fanlariga oid asarlar yaratdi. U Nil daryosining suv sarfi ni o‘lchaydigan “Nilometr” asbobini yaratib, daryolarning suv sarfi ni o‘lchash va unga bog‘liq ishlarni to‘g‘ri rejalashtirishga asos yaratdi. Umar Xayyom tomonidan ko‘plab xarita lar tuzildi. Yoqt Hamaviy geografi k lug‘at – o‘sha davrdagi geografi k bilimlar ensiklopediyasini tuzdi. Zahiriddin Muhammad Bobur “Boburnoma” asari orqali geografi ya faniga katta hissa qo‘shdi. Bu davrda yevropaliklar ham sayohatlar uyuştirib, geografi bilimlarning boyishiga sezilarli hissa qo‘shdilar. 982-yil Erik Rauda Grenlandiyani, uning o‘g‘li Leyve Eriksson esa Shimoliy Amerikaning shimolisharqiy sohillarini o‘rgandi. 1271–1295-yillarda venetsiyalik Marko Polo Xitoyga safar uyuştiradi va uning ma’lumotlari Ptolemyning xaritasida tasvirlanmagan joylarni to‘ldiradi. 1466–1472-yillarda A. Nikitin Hindistonga sayohat qilib “Uch dengiz osha sayohat” asarini yozadi. Bosqichning asosiy natijalari: Yerning shakli va o‘lchamlari aniqroq o‘lchandi, geodeziya, kartografiya, gidrologiya, iqlimshunoslik fanlari shakllandi va rivojlandi, o‘lkashunoslik va mamlakatshunoslikka bag‘ishlangan yirik asarlar yozildi, Sharq, xususan, O‘rta Osiyo geografi yasiga asos solindi.

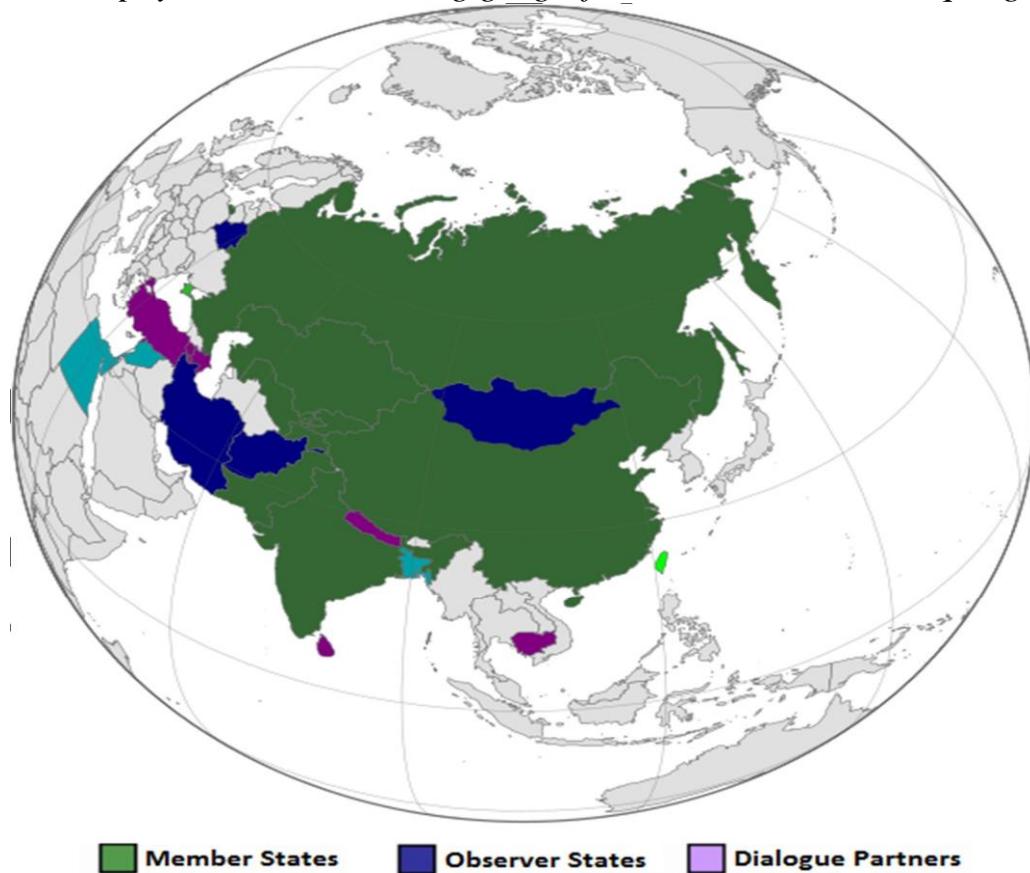
2. «Urbanizatsiya» va «Delimitatsiya» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Urbanizatsiya (frans. urbanisation, ing . urbanization, lot. urbanus — shaharga mansub, urbs — shahar) — jamiyat hayotida shaharlar rolining ortib borishi; ishlab chiqaruvchi

kuchlarning joylashuvi, aholining ijtimoiy, demografik tarkibi, turmush tarzi va madaniyatidagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq. U. — tarixiy rivojlanish asosida shakllangan jamiyat bosqichlari va hududiy mehnat taqsimoti natijasida sodir bo‘lgan ko‘p qirrali geografik, ijtimoiy-iqtisodiy va demografik jarayondir. U.ning torroq doiradagi demografikstatistik tushunchasi dunyoda, alohida hududlarda, mamlakatlarda shaharlarning (ayniqsa, katta shaharlarning) va shahar aholisi salmog‘ining ko‘payib borishini anglatadi.

Delimitatsiya (lot. delimitatio „belgilash“) — davlat chegarasini qo‘shni davlatlar o‘rtasida muzokaralar yo‘li bilan umumiyligi holati va yo‘nalishini belgilab olish.

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Shanxay hamkorlik tashkilotiga a’zo bo‘lgan davlatlarni ko‘rsating. Ulardan maydoni va aholisi jihatidan eng yiriklarini ajrating. Ushbu davlatlar poytaxtlaridan birining geografik koordinatalarini aniqlang.

8-BILET

1. Potsdam va Belovej geosiyosiy bosqichlarining o‘ziga xos xususiyatlari.

Geosiyosat nuqtayi nazaridan insoniyat tarixi turli geosiyosiy davrlarning qat’iy ketma-ketligidan iborat. Dunyo geosiyosiy tizimining shakllanishida Vestfal, Vena, Versal, Potsdam va Belovej davrlarining ahamiyati katta. 1648-yil O‘ttiz yillik urushning tugashi munosabati bilan imzolangan Vestfal shartnomasi Yevropada Ispaniya, Portugaliya, Gollandiya keyinchalik Angliya, Shvetsiya va Fransiya kabi markazlashgan kuchli davlatlarning jahon siyosiy maydonida hukmronlik qilish uchun o‘zaro kurashga kirishishiga sababchi bo‘lgan. Bu bosqich XIX asrning boshlarigacha davom etgan. 1814-yil sentabr – 1815-yil iyun oylarida fransuz inqilobi yuz berishi va Napoleon armiyasi mag‘lubiyati bilan Yevropada yuzaga kelgan siyosiy holat Vena kongressida o‘rganib

chiqilgan va bu jarayon yangi – Vena geosiyosiy davrining boshlanishiga sababchi bo‘lgan. Rossiya, AvstroVengriya, Britaniya, Germaniya, Fransiya va Usmoniyalar imperiyasining siyosiy mavqelarining ortishi va ular o‘rtasida dunyoni bo‘lib olishga bo‘lgan siyosiy raqobatning kuchayishi; XIX asr oxirlarida AQSH va Germaniyaning iqtisodiy jihatdan tez sur’atlar bilan rivojlanishi; Germaniya, Avstro-Vengriya va Italiyaning siyosiy jihatdan birlashuvi natijasida Uchlar ittifoqining yuzaga kelishi; Fransiya, Angliya va Rossianing esa Antanta ittifoqiga birlashuvi; ikki ittifoq o‘rtasida yuzaga kelgan Birinchi jahon urushining Uchlar ittifoqi mag‘lubiyati bilan tugashi bu davrning muhim geosiyosiy voqeliklari hisoblanadi. 1919-yil 28-iyun kuni Fransianing Versal shahrida Birinchi Jahon urushi tugashi munosabati bilan shartnomaga imzolanishi bilan geosiyosatda Versal davri boshlandi. Shartnomaga ko‘ra, Fransianing kontinental, Angliyaning esa dengizdagi qudratli imperiyalarga aylanishi; Germaniya, Avstro-Vengriya, Rossiya va Turk imperiyalarining inqirozga uchrashi; 1917-yil oktabridan boshlab jahonda ilk sotsialistik tuzumga ega bo‘lgan respublikalar ittifoqining paydo bo‘lishi; jahon davlatlari orasida AQSH siyosiy va iqtisodiy mavqeining kuchayishi; 1939-yilda Ikkinci jahon urushining boshlanishi ushbu davrga xos asosiy tarixiy voqeliklar hisoblanadi. 1945-yil Germaniyaning Potsdam shahrida Ikkinci jahon urushi tugashi munosabati bilan Potsdam shartnomasining imzolanishi bilan to‘rtinchı geosiyosiy davr boshlandi. Dunyoda biopolyar (ikki qutbli) holatning yuzaga kelishi: Sobiq Ittifoq va uning tarafdarlari kontinental, AQSH va uning tarafdarlari esa dengizdagi qudratli davlatlarga aylanishi; ikki qudratli blok o‘rtasidagi sovuq yadroviy urush xavfi ning yuzaga kelishi mazkur davrdagi asosiy siyosiy jarayon hisoblanadi. 1991-yil 8-dekabr kuni Belarusdagi Belovej Pushchasi qo‘riqxonasida SSSR davlati rasman tugatilishi munosabati bilan Belovej shartnomasining imzolanishi hozirgi davrda eng so‘nggi geosiyosiy bosqichning boshlanishiga turtki bo‘ldi. Uning o‘rnida 12 ta mustaqil davlatning yuzaga kelishi va ularning MDH tarkibida birlashuvi; jahonda sotsialistik tuzumning yemirilishi; Yevropaning bir qator davlatlarida (GFR, Yugoslaviya, Chexoslavakiya) yuz bergan siyosiy o‘zgarishlar; NATO harbiy bloki mavqeyining kuchayishi kabilar davrga xos asosiy siyosiy o‘zgarishlar hisoblanadi. Aytib o‘tilganidek, bu davr hali o‘z nihoyasiga yetgan emas. Bundan kelib chiqadiki, Belovej davriga xos bo‘lgan yana bir qator siyosiy o‘zgarishlar yuz berishi mumkin.

2. «Buyurtmaxona» va «Karst» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Buyurtmaxona – ayrim tabiiy obyektlar va landshaftlarni saqlab qolish, takror ko‘paytirish va tiklash uchun mo‘ljallangan muhofaza etiladigan tabiiy hudud yoki suv havzasi. Ularning hududida ayrim resurslardan foydalanishga, tabiatga kuchli ta’sir ko‘rsatmaydigan xo‘jalik faoliyatiga ruxsat beriladi. Qo‘riqxonalardan farq qilib, buyurtmaxonalarning maydonlari yer fondidan ajratib olinmaydi. Buyurtmaxonalar doimiy va vaqtincha bo‘ladi. Vaqtincha buyurtmaxonalar ko‘pincha ovchilik xo‘ja-liklarida ov qilinadigan hayvon va qushlarning sonini tiklash va ko‘paytirish maqsadida ma’lum muddatga tashkil qilinadi. Muhofaza qilinayotgan turlarning o‘rtacha soni tiklangandan keyin cheklov bekor qilinadi va buyurtmaxona yana ov qilinadigan joyga aylanadi. Keyingi yillarda botanik,

zoologik, geologik, ixtiologik, ornitologik va boshqa xil buyurtmaxonalar tashkil qilinmoqda. Karst deb, suvda yaxshi eriydigan tog‘ jinslarining yer usti va osti suvlari ta’sirida eritilib, oqizib ketilishiga va yerostida turli xil bo‘shliqlar (g‘orlar)ning, yer yuzasida esa o‘pirilmalar va chuqurliklar hosil bo‘lishiga aytildi. Suvda tez eriydigan jinslarga ohaktosh, dolomit, bo‘r, mergel, gips va turli xil tuzlar kiradi. Bunday jinslar tarqalgan joylarda qurilish ishlari olib borish ancha murakkab jarayon hisoblanadi.

3. O‘zbekiston siyosiy-ma’muriy xaritasidan Sirdaryo daryosi oqib o’tadigan respublikamizning viloyatlarini ko’rsating. Ulardan qaysi birining markazi Grinvichdan eng uzoqda joylashgan? Bu shaharning geografik koordinatalarini aniqlang.

9-BILET

1. Geotizimlar va ularning pog‘onasimonligi.

Geotizimlar (fatsiyadan boshqalari) o‘z ichki tuzilishi jihatidan bir vaqt ning o‘zida ham bir butundir, ham xilma-xildir, ya’ni o‘zidan kichik bo‘lgan geotizimlardan tashkil topgan. Bu geotizimlar o‘zining katta-kichikligiga bog‘liq holda pog‘onasimon taksonomik qiymatga egadir. Masalan, geografi k qobiq o‘zidan kichikroq bo‘lgan geotizim- lar – quruqlik va okeanlarga, quruqlik esa, o‘z navbatida, materiklarga, materiklar esa o‘zidan kichikroq bo‘lgan geotizimlar – tabiiy geografik o‘lkalardan tashkil topgan va h.k.

Geotizimlarni katta-kichikligi bo‘yicha, ya’ni pog‘onasimon qo‘yib chiqilsa, quyidagicha bo‘ladi: geografi k qobiq–quruqlik–materiklar –tabiiy geografi k o‘lkalar–tabiiy geografi k zonalar–tabiiy geografi k provinsiyalar– tabiiy geografi k okruglar – tabiiy geografi k rayonlar – landshaftlar – joylar – urochishelar – fatsiyalar. Lekin geotizimlar, odatda, yuqorida aks ettirganimizdek, birin-ketin emas, balki kichik geotizimlar birgalikda kattalarini, ular esa, o‘z navbatida, undan kattaroqlarini hosil qilib, ya’ni “kattasining ichida kichiklari” joylashgandir.

2. «Makroiqtisodiy geografik o’rin» va «Fatsiya» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Makroiqtisodiyot — mamlakat (yoki uning bir qismi, tarmoqlar) iqtisodiyotini, inflatsiya, ishsizlik, budget taqchilligi (defisiti), iqtisodiy o'sish, iqtisodiyotning davlat tomonidan boshqarilishi va shu kabfhjnciddi umumiy jarayonlarni o'r ganuvchi fan. Makroiqtisodiyot YaIM, YaMM, yalpi talab, yalpi taklif, to'lov balansi, pul bozori, tovar bozori va mehnat bozori kabi tushunchalar bilan ishlaydi.

Fatsiya (lot. facies — ko'rinish, qiyofa) (geologiyada) — cho'kindi tog' jinslari majmuasi, hosil bo'lish sharoitlarini tavsiflovchi muayyan litologik va minerologik xususiyatlarga ega. Paydo bo'lish sharoitlariga ko'ra dengiz, quruqdik va oraliq F.lariga bo'linadi. F.ning yirik bir xil tipli majmualari kesimda formatsiyalarga birlashadi. "F." terminini fanga 19-asrda shveysariyalik geolog A. Gresli kiritgan. U fatsial o'zgarishlarning kelib chiqishini tog' jinslarining hosil bo'lish sharoitlaridagi farqi bilan bog'ladi va ularni hozirgi zamon dengiz tubida kuzatilishi mumkin bo'lgan o'zgarishlar bilan taqqosladi

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Markaziy Amerika davlatlarini ko'rsating. Ulardan qaysi birida tong birinchi bo'lib otiladi? Ushbu davlat poytaxting geografik koordinatalari aniqlang.

10-BILET

1. Markaziy Osiyoning geografik o'rni, siyosiy xaritasi, tabiiy sharoiti va resurslari. Subregionning tekislik va tog' mamlakatlari orasidagi tafovutlar.

Markaziy Osiyoning geosiyosiy o'rni o'ziga xos bo'lib, Yevrosiyodagi asosiy geosiyosiy kuch markazlari – Xitoy, Rossiya, Eronga tutashligi va ushbu bevosita qo'shnilaridan tashqari, AQSH, Yevropa Ittifoqi, Turkiya, Saudiya Arabiston, Hindiston, Pokis ton kabi geosiyosiy "o'yinchi"larning tashqi manfaatlari kesishgan hududda joylashganligi bilan tavsifl anadi. Shuningdek, harbiy mojarolar tugamayotgan Afg'oniston bilan chegaradoshligi hamda boshqa real va ehtimoliy harbiy-siyosiy ziddiyat zonalariga yaqin joylashganligi, Markaziy Osiyo geosiyosiy o'rnining salbiy tomonlarini belgilaydi. Osiyo jahondagi eng yirik qit'a hisoblanib, uning maydoni 43,4 mln km² (jahon quruqlik yuzasining 29,2 %)ni, aholisi soni esa 4,4 mlrd kishiga yaqin (jahon aholisining 59,5% ni tashkil etadi). Zamonaviy Osiyo siyosiy xaritasida 47 ta mustaqil davlat mavjud. Bu davlatlarning 13 tasi monarxiya boshqaruvi shakliga, 7 tasi federativ ma'muriyhudu diy tuzilishga ega. Qit'a hududi 5 ta subregionga – Janubi-g'arbiy, Janubiy, Sharqiy, Janubi-sharqiy va Markaziy Osiyoga ajratiladi. Mazkur subregionlarni madaniy-tarixiy mintaqalar sifatida ham ko'rish mumkin. Ularni ajratishda tarixiy, etnik, diniy omillar bilan bir qatorda, tabiiy belgilarga ham e'tibor qaratilgan. Tabiiy sharoiti va resurslari. Osiyo davlatlarining ko'pchiligi mineral boyliklar bilan yaxshi ta'minlangan. Juhon neft zaxiralaring 70 %ni, gazning 80 % dan ortig'i, ko'mirning 50 % dan ko'pi Osiyoning hissasiga to'g'ri keladi. Neft va tabiiy gazga Fors qo'ltig'i va uning qirg'oqlari, Kaspiy dengizi, Turon tekisligi, Janubi-sharqiy Osiyoning dengiz sayozliklari boy. Xitoy, Hindiston, Qozog'istondagi qadimiyl platformalar hududida yirik toshko'mir, temir, marganes, xrom va turli rangli metall konlari joylashgan. Janubi-sharqiy Osiyo mamlakatlarida jahonning eng yirik qalayi konlari «qalayi belbog'i»ni hosil qiladi.

Osiyoda boshqa turdag'i tabiiy resurslar (suv, yer, agroiqlimiy) hududiy tarqalishida katta farqlar bor. Suv resurslari bilan yaxshi ta'minlangan hududlar (misol uchun, Janubi-sharqiy Osiyo davlatlari) bilan birga, bepoyon qurg'oqchil cho'llar ham bor. Subregionning o'rta qismida joylashgan O'zbekiston Respublikasi geografi k o'rnining o'ziga xosligi esa, nafaqat o'zi, balki biror bir qo'shni mamlakati ham dengizga tutash emasligidir. Bunday geografi k xususiyat jahon mamlakatlari ichida, respublikamizdan tashqari, faqatgina G'arbiy Yevropadagi "mitti" davlatlaridan biri – Lixtenshteyn knyazligiga xos, hududi kattaroq davlatlardan esa hech qaysi birida geografi k joylashuvining bunday jihat mavjud emas. Turli rangli, jumladan qimmatbaho va nodir metallarning yirik konlari esa, Turkmanistondan tashqari, subregionning barcha davlatlarida mavjud.

2. «Afeliy» va «Kenglik zonalligi» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Kenglik zonalligi – quyosh nurlari tushish burchagining o'zgarishi hisobiga tabiat komponentlari va geotizimlarning ekvatoridan qutblarga tomon qonuniy o'zgarib borishi. Yer bilan Quyosh o'rtasidagi masofa 152 mln km bo'ladi.

Shuning uchun Yer orbita bo‘ylab turli tezlikda harakat qiladi, ya’ni perigeliyda eng tez (30,3 km/sekund), afeliyda eng sekin (29,3 km/sekund) aylanadi.

3.O‘zbekiston siyosiy-ma’muriy xaritasidan respublikamizning chekka nuqtalarini ko‘rsating. Ulardan qaysi birida Quyosh birinchi bo‘lib chiqadi? Ushbu nuqtaning geografik koordinatalarini aniqlang.

11-BILET

1. Yerning ichki tuzilishi.

Yerning ichki qismi qobiqlardan tuzilganligini quyi sinflardan bilasiz. Endi ana shu qobiqlarning o‘ziga xos xususiyatlari bilan tanishsiz.

Yer po‘sti – Yerning eng yuzada joylashgan qattiq qobig‘i. Qalinligi o‘rtacha 35–40 km. Moddalarning o‘rtacha zichligi 2,7 g/sm³,

Yer hajmining 1 % ini, massasining 0,4 % ini tashkil etadi. Mantiyadan Moxo chegarasi orqali ajralib turadi. Yer po‘sti kimyoviy elementlar, minerallar, tog‘ jinslaridan iborat. Eng ko‘p tarqalgan kimyoviy elementlar kislород, кремни, алюминий. Siz 6-sinf darsligida yer po‘sti materik va okean yer po‘stiga bo‘linadi, deb o‘qigansiz. Endi esa, ularga qo‘shimcha holda oraliq va riftogen yer po‘stlari ham ajratilishini bilib olasiz. Sizga ma’lumki, materik yer po‘sti 3 ta, ya’ni cho‘kindi, granit va bazalt qatlamlaridan tuzilgan. Bunday qatlamlarni ajratish shartlidir. Cho‘kindi qatlam eng yuzada joylashgan bo‘lib, qalinligi 15–20 km gacha, ohaktosh, qum, gil va boshqalardan iborat. Granit va bazalt qatlamlar har birining qalinligi 10–15 kmni tashkil etadi.

Okean yer po‘sti okean tubiga to‘g‘ri keladi. Qalinligi 5–10 km bo‘lib, cho‘kindili va bazaltli qatlamlardan tuzilgan.

Oraliq yer po‘sti o‘rtacha qalinligi 15–30 km, 3 qismdan iborat: chekka dengiz soyligi, orollar yoyi va chuqur cho‘kmalar. Dengiz soyligi va chuqur cho‘kmalar ostida granit qatlami yo‘q, cho‘kindi va bazalt qatlamlardan iborat. Granit qatlam faqatgina orollar yoyida

paydo bo‘ladi. Yevrosiyo materigining sharqiy qirg‘oqlarida, Shimoliy va Janubiy Amerikaning sharqiy va g‘arbiy qirg‘oqlarida mavjud. Riftogen yer po‘sti o‘rta okean tizmalariga to‘g‘ri keladi. Qalinligi

1,5–2 km bo‘lib, 2 qatlamlı tuzilgan. Cho‘kindi qatlamning qalinligi 1–2 km, bazalt qatlam rift vodiylarida (yer yoriqlarida) asta-sekin nuraydi unchalik qalin emas.

2. «Globallashuv» va «Demografik siyosat» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Globallashuv – butun jahondagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy integratsiya jarayoni. Dunyoning turli mamlakatlari demografi k o‘tishning har xil bosqi- chini boshdan kechirmoqda. G‘arbiy Yevropa mamlakatlari, Yaponi- ya, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya kabi rivojlangan mamlakatlar 4-bosqichda bo‘lib, tug‘ilish va aholi tabiiy ko‘payishining pastligi bilan ajralib turibdi. Osiyoda Janubiy va Shimoliy Koreya, Singapur, Tailand va hattoki aholi soni jihatidan dunyoda yetakchilik qilayotgan Xitoy ham demografi k o‘tishning yakuniy bosqichiga kirdi. Lotin Amerikasi va Okeaniyaning ayrim rivojlanayotgan mamlakatlarida ham o‘xshash demografi k vaziyat kuzatilmoqda. Tug‘ilish va aholining tabiiy ko‘payishining eng past ko‘rsatkichlari esa Vengriya, Bolgariya, Serbiya, Ruminiya, Latviya, Litva, Ukraina kabi Yevropaning o‘tish iqtisodiyotidagi davlatlariga xos. Bu davlatlarda bir necha yildan buyon aholining tabiiy kamayishi sodir bo‘lmoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning ko‘pchiligi demografi k o‘tishning 3-bosqichini kechirmoqda, ularda tug‘ilish ko‘rsatkichlari asta-sekin pasayib bormoqda. Demografi k o‘tish jarayonining eng past sur’atlari esa Afrika davlatlari uchun xos. Ayniqsa, G‘arbiy, Markaziy va Sharqiy Afrika mamlakatlarida tug‘ilish va aholi tabiiy ko‘payishining yuqori darajalari saqlanib qolmoqda. Jumladan, 2016-yil yakunlari bo‘yicha, jahoning aholi tabiiy ko‘payish sur’atlari bo‘yicha 10 ta yetakchi davlat ichida 9 tasi Afrika materigida joylashgan, birinchi beshlikdan esa faqat Afrika mamlakatlari (Malavi, Uganda, Burundi, Niger, Mali) joy olgan.

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Kaspiy dengizini ko‘rsating. Uning sohilida qaysi poytaxt shahar joylashgan? Ushbu shaharning geografik koordinatalarini aniqlang.

12-BILET

1. Insoniyatning global muammolar haqida umumiyl tushuncha. Tinchlik va xavfsizlikni saqlash muammosi.

Asosiy global muammolar qatoriga, odatda, quyidagilar kiritiladi: tinchlikni saqlash va jahon xavfsizligini ta’minlash muammosi; ekologik muammo; rivojlanayotgan davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy qoloqligi va

qashshoqlik muammosi; demografi k muammo (rivojlanayotgan mam- lakatlar aholisining yuqori sur'atlar bilan o'sishi va rivojlangan mam- lakatlardagi demografi k inqiroz); oziq-ovqat muammosi, energetika muammosi, xomashyo resurslari muammosi, Dunyo okeanidan oqilona foydalanish muammosi; millatlararo va dinlararo munosabatlar muam- mosi; qon-yurak, onkologik kasalliklar va OITSga qarshi kurashish muammosi. Bundan tashqari, boshqa bir guruh muammolar ham ayrim adabiyotlarda global muammolar toifasiga kiritiladi, masalan, favqulod- da vaziyatlarga qarshi kurashish va oldini olish muammosi, koinotni o'zlashtirish va fazoviy ekologiya muammosi yoki ma'naviy qadriyatlar inqirozi muammosi. Global muammolardan tinchlikni saqlash va qurolsizlanish muammosi eng universal ahamiyatga ega, chunki bu muammo hal etilmasa, Yer yuzida hayot va sivilizatsiyaning kelajagi o'ta achinarli ahvolga kelishi muqarrar. Insoniyat tarixida, ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, jami 14 mingdan ortiq urushlar ro'y bergan va, ming afsuski, harbiy mojarov ziddiyatlar sayyoramizning turli hududlarida hanuzgacha yuz bermoqda. Lekin, global darajada bu muammo jami 70 milliondan ziyod kishi qurban bo'lgan ikkita jahon urush bo'lib o'tgan XX asrda keskinlashdi. Urushdan keyingi davrda esa kapitalistik va sotsialistik davlatlar, ayniqsa, AQSH va Ittifoq o'rtaqidagi o'tkir qarama-qarshiliklar sharoiti "qurol poygasi" keskinlashib ketdi.

2. «Litosfera» va «Perigeliy» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Litosfera – Yerning qattiq tosh qobig'i bo'lib, Yer po'sti va yuqori mantianing bir qismini o'z ichiga oladi hamda astenosfera qatlamiga- cha davom etib, qalinligi 150–200 km ni tashkil etadi. Litosfera yaxlit bo'lmay, chuqur yer yoriqlari bilan yirik bo'laklar – litosfera plitalariga bo'lingan. Ular astenosfera ustida yiliga 5–10 sm tezlikda gorizontal yo'nalishda siljiydi. Litosfera plitalari 13 ta bo'lib, ularning nomi, siljish yo'nalishlari va tezligi haqidagi ma'lumotlarni 6-sinf atlasidagi "Yer po'stining tuzilishi" xaritasidan bilib olishingiz mumkin.

Yer orbitasining Quyoshga eng yaqin nuqtasi – perigeliy deyiladi. Bu nuqtada Yer va Quyosh orasidagi masofa 147 mln km ga teng. Yer orbitasining Quyoshdan eng uzoq nuqtasi esa afeliy deyilib, Yer bilan Quyosh o'rtaqidagi masofa 152 mln km bo'ladi. Shuning uchun Yer orbita bo'ylab turli tezlikda harakat qiladi, ya'ni perigeliyda eng tez (30,3 km/sekund), afeliyda eng sekin (29,3 km/sekund) aylanadi.

3. O'zbekiston siyosiy-ma'muriy xaritasidan Qizilqum cho'lida joylashgan Navoiy viloyatidagi ikkita shaharni ko'rsating. Ulardan qaysi biri ekvatoridan uzoqroqda joylashgan? Bu shaharning geografik koordinatalarini aniqlang.

13-BILET

1. Zamonaviy geoxronologik shkala va uning bosqichlari.

Geoxronologiya (geologik yilnoma) – yer po‘stidagi tog‘ jinslarining hosil bo‘lish ketma-ketligi va yoshi haqidagi ta’limot. Geoxronologiya mutlaq va nisbiy geoxronologiyaga bo‘linadi. Mutlaq geoxronologiyada Yerning yoshi yillar bilan ifodalanadi. Nisbiy geoxronologiyada esa, tog‘ jinslarining ketma-ket qatlamlanib joylanishiga asoslaniladi. Bunga ko‘ra, ustida yotgan qatlam (cho‘kindi jinslar qatlamlarining dastlabki holati buzilmaganda) ostidagidan yosh bo‘ladi.

Geoxronologik shkala – geoxronologik bo‘limlarning iye rarxiya (quyi bo‘limlarning yuqori bo‘limlarga bosqichma-bosqich bo‘ysinish) tizimi. Shkalada eng yirik birlik supereon bo‘lib, ular 2 ta: tokem- briy va fanerozoy. Tokembriy supereoni xades, arxey (yoki arxeozoy) va proterozoy eonlariga bo‘lingan, fanerozoy supereoni esa shu nomdagi bitta eondan iborat. Eonlar, o‘z navbatida, bir nechta eralarni birlashtiradi. Masalan, fanerozoy eoni paleozoy, mezozoy va kaynozoy eralariga ajratilgan. Eralar davrlarga, davrlar zamonlarga, zamonlar esa asrlarga bo‘lingan. Shkalaning yuqori qismi, ya’ni fanerozoy paleon- tologik metod asosida puxta tuzilgan, pastki qismi bo‘lgan tokembriy toshqotgan qoldiqlarning yaxshi saqlanmaganligi sababli paleontologik metod cheklangan bo‘lib, natijada bo‘limlarga unchalik mukammal ajratilmagan.

2. «Antropogen landshaft» va «Rurbanizatsiya» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Aslini olganda, geotizimlar juda ko‘p va turli-tuman omillar ta’siri- da shakllanadi, rivojlanadi, o‘zgaradi. O‘tgan asrning 70-yillariga kelib, inson xo‘jalik faoliyati ta’sirida o‘zgargan geotizimlarni antropogen landshaftlar deb, ularni alohida o‘ziga xos geotizim sifatida ilmiy tadqiq etish boshlandi.

Shahar bilan qishloq joylar orasidagi ijtimoiy-iqtisodiy farq va chegaralarning yo‘qolib borish jarayoni rurbanizatsiya atamasi bilan yuritiladi.

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan “Katta yettilik” guruhiga kiradigan davlatlarni ko‘rsating. Ulardan qaysi birining poytaxti ekvatorga eng yaqin joylashgan? Ushbu shaharning geografik koordinatalarini aniqlang.

14-BILET

1. AQSH, Yevropa, Rossiya va Xitoyning zamonaviy geosiyosiy rivojlanishi.

Ma’lumki, Yevropa jahon mintaqalari orasida eng ko‘p turli siyosiy jarayonlar va o‘zgarishlarni boshidan kechirgan mintqa hisoblanadi. Potsdam shartnomasi urushdan keyingi davrlarda G‘arbiy Yevropaning AQSH, Buyuk Britaniya va Fransiya davlatlari yordamida siyosiy jihatdan yuk-

salishi, kapitalistik munosabatlarga asoslangan iqtisodning rivojlanishiga sababchi bo‘ldi. Sharqiy Yevropa davlatlarining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi esa Sobiq Ittifoq davlati ta’sirida amalga oshgan va bu yerda sotsialistik tuzum asosiy mafkuraga aylangan.

Urush talofatlari bartaraf etilgach, ushbu subregionning asosiy davlatlari hamkorlikda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga erishish, sharqiy davlatlarda yuzaga kelgan sotsialistik tuzumning g‘arbiy hududlarga yoyilishining oldini olish maqsadida keyinchalik jahondagi eng kuchli integratsion uyushmalardan biri deb tan olingen Yevropa Ittifoqi shakllantirildi. Sharqiy Yevropa hududida sotsialistik tuzum yemirilgach, undagi davlatlarni o‘z geosiyosiy nazoratida ushslash maqsadida 2004–2013 yillar oralig‘ida subregionning 11 ta davlati Yevropa Ittifoqi tarkibiga kiritildi. Yevropa davlatlari iqtisodiyotida 2008-yil yuz bergan moliyaviy- iqtisodiy inqirozning salbiy oqibatlari hali ham sezilib turgan davrda Afrika va Yaqin Sharq davlatlarida yuz berayotgan turli siyosiy notinchliklar natijasida mintaqa hududiga katta miqdorda migrantlarning kirib kelishi bir qator siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy muammolarning yuzaga kelishiga sababchi bo‘lmoqda. Turli toifadagi migrantlar bilan birga Yevropaga turli g‘oyalari, turli madaniyat va urf-odatlar ham kirib kelmoqda. Bu esa o‘z navbatida migrantlar va tub aholi o‘rtasida turli ziddiyatlarni keltirib chiqarmoqda.

2. «Geotizim» va «Seysmik mintaqa» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Dehqonchilik uchun yaroqli yerlarni o‘zlashtirish va ulardan foydalanishning murakkablik darajalari geotizimlarning xususiyatlariga qarab turlicha bo‘ladi. Yuqorida ko‘rsatilgan omillarning tahlili asosida O‘zbekiston geotizimlari murakkablik darajasiga ko‘ra to‘rt guruhga bo‘linadi: oddiy, o‘rtacha murakkab, murakkab va juda murakkab geotizimlar.

Oddiy geotizimlarga tog‘oldi prolyuvial tekisliklari va daryo vodiy-larining yuqori terrasalari kiradi. Yerosti suvlarining gorizontal harakati yuqori darajada ta’minlangan bo‘lib, bu suvlarning sathi ko‘tarilmaydi, chunki lyossimon jinslar ostida shag‘al toshlar yotadi. Mazkur joylar dehqonchilik uchun juda qulay.

O‘rtacha murakkablikdagi geotizimlarga konussimon yoyilmalar va daryo deltalarining yuqori qismlari kiradi. Yerosti suvlarining gorizontal harakati ta’minlangan, ammo ayrim pastqam joylarda u yer yuzasiga yaqin ko‘tariladi va sho‘rlanishga sabab bo‘lishi mumkin. Shamol va suv eroziyasi yuz berishi ehtimoldan xoli emas. Shuning uchun ihota daraxtzorlarini vujudga keltirish zarur.

Litosfera plitalari to‘qnashgan joylarda tez-tez vulqon va zilzilalar sodir bo‘ladi. Bunday mintaqalar seysmik mintaqalar deb ataladi. Yer yuzasida ikkita muhim seysmik mintaqa mavjud: 1) Tinch okean “olov- li” halqasi; 2) Alp–Himolay seysmik mintaqasi. Tinch okean “olovli” halqasi Tinch okeani qirg‘oqlari va unga tutash orollarni

qamrab oladi. Alp – Himolay seysmik mintaqasi Atlantika okeani sohillaridan bosh- lanib, Pireney yarimoroli, Himolay tog‘lari orqali o‘tib, Tinch okeani sohillarigacha bo‘lgan hududlarni o‘z ichiga oladi. O‘zbekiston Alp– Himolay seysmik mintaqasida joylashgan. Shu sababli mamlakatimizda ayrim yillari kuchli zilzilalar sodir bo‘lib turadi.

3. O‘zbekiston siyosiy-ma’muriy xaritasidan ham Qozog‘iston, ham Tojikiston bilan chegaradosh bo‘lgan respublikamizning viloyatlarini ko‘rsating. Bu viloyatlar markazlaridan qaysi biri Grinvichga eng yaqin joylashgan? Bu shaharning geografik koordinatalarini aniqlang.

15-BILET

1. Zilzila va vulqonlar. 12 ballik seysmik shkala.

Zilzila – yer po‘stining ichki qismida ro‘y beradigan uzelish, sinish, siljish kabi jarayonlar ta’sirida sodir bo‘ladigan silkinishlar. Sabablariga qarab: tektonik, vulqon va o‘pirilish zilzilalariga bo‘linadi. Zilzila kuchi 10 yoki 12 balli seysmik shkala yordamida aniqlanadi. Respublikamizda 12 balli seysmik shkaladan foydalilanildi (2-jadval).

Vulqonlar – yer po‘stida sodir bo‘ladigan tektonik harakatlar natijasi- da paydo bo‘lgan yoriqlar orqali lava, issiq gaz, suv bug‘lari va boshqa jinslar chiqib turishidan hosil bo‘lgan konussimon qalqonsimon, gumbaz- simon tog‘lar va tepalar. Vulqon og‘zi – krater, tagi – magma o‘chog‘i, mo‘riga o‘xhash tik o‘rta qismi – vulqon kanali deb ataladi. Vulqon krateridan otilib chiqadigan lavaning harorati 1500° C gacha yetadi. Vul- qonlar shartli ravishda so‘ngan va harakatdagi vulqonlarga bo‘linadi. Ho- zirgi paytda sayyoramizda 800 dan ortiq harakatdagi vulqonlar mavjud.

2. «Mayatniksimon migratsiya» va «Global shahar» atamalarining mazmunmohiyatini tushuntiring.

Mayatniksimon migratsiya (tebranma migratsiya) – aholining o‘qish, ishslash maqsadida bir joydan ikkinchi joyga har kungi yoki har haftalik harakati.

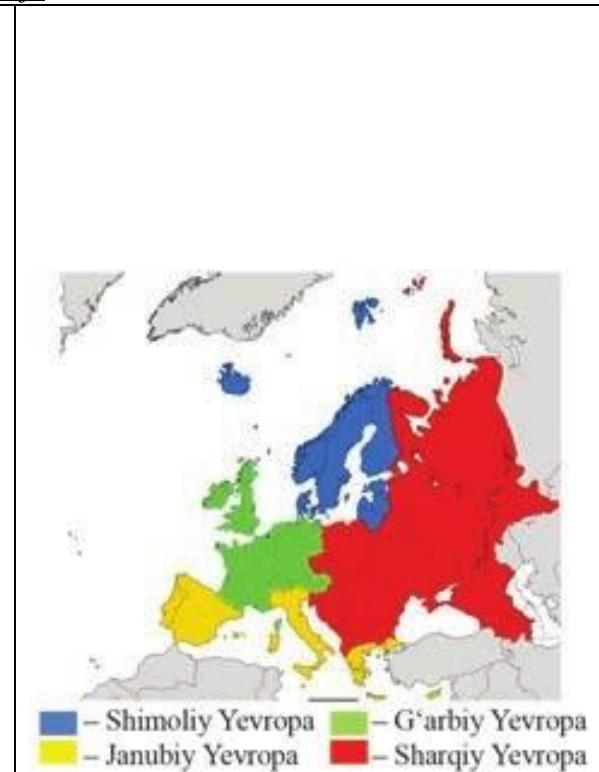
Global shaharlar qatoriga, eng avvalo, Nyu-York, London, Tokio, Shanxay, Gonkong, Parij, Dubay, Singapur kabi savdo-moliyaviy va transport salohiyati o‘ta katta shaharlar kiritiladi. Global shaharlar safi borgan sari kengaymoqda, ularning ta’sir doirasi esa barcha qit‘a va ularning yirik qismlarini qamrab olishga intilmoqda. maqsadida bir joydan ikkinchi joyga har kungi yoki har haftalik harakati.

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Mustaqil davlatlar hamdo ‘stligiga a’zo bo‘lgan davlatlarni ko‘rsating. Ulardan qaysilari to‘laligicha Yevropa qit’asida joylashgan? Ushbu davlatlar poytaxtlaridan birining geografik koordinatalarini aniqlang.

16-BILET

1. Yevropaning subregionlarga bo‘linishi. Shimoliy va Janubiy Yevropa mamlakatlariga qiyosiy-geografik tavsif.

Yevropa – Yevrosiyo materigining g‘arbiy qismini egallagan qit’a. Yevropa hududining maydoni 10 mln km² ga teng. Shundan 4,1 mln km² Rossiyaning Yevropada joylashgan qismiga to‘g‘ri keladi. Yevropa siyosiy xaritasida 44 mustaqil davlat (Rossiya bilan birga) joylashgan. Bundan tashqari, Turkiya va Qozog‘iston davlatlari ham qisman Yevropada joylashgan, ammo xalqaro statistikasida ular Osiyo qit’asi tarkibiga kiritilgan. Yevropa davlatlari odatda 4 ta yirik subregionlarga bo‘linadi: Shimoliy, G‘arbiy, Janubiy va Sharqiy Yevropa

2. «Balandlik mintaqalanishi» va «Tabiat yodgorligi» atamalarining mazmunmohiyatini tushuntiring.

Balandlik mintaqalanishi – tog‘larning etagidan suvayirg‘ich tomon tabiatning qonuniy o‘zgarib borishi. Balandlik mintaqalari tekisliklар-dagi tabiat zonalariga o‘xshash, lekin aynan o‘zi emas. Ularning shaklanishiga yuqoriga ko‘tarilgan sari havo harorati va bosimining pasa-yishi, quyosh radiatsiyasining kuchayishi, suv bug‘lari kondensatsiyasi sharoitining o‘zgarishi sabab bo‘ladi. Yog‘inlar ma’lum balandlikkacha ko‘payib, so‘ng kamayadi. Shunga bog‘liq holda tuproqlar, o‘simlik va hayvonot olami, umuman, geotizimlar o‘zgarib boradi.

Tabiat yodgorliklari – jonli va jonsiz tabiat yaratgan noyob, diqqat- ga sazovor obyektlar: g‘orlar, sharsharalar, ajoyib shaklli qoyatoshlar daralar, geyzerlar, buloqlar, relyefning g‘aroyib shakllari, geologik ochilib qolgan joylar, katta yoshli ulkan daraxtlar va boshqalar. Tabiat yodgorliklari milliy bog‘, qo‘riqxona va buyurtmaxonalardan farq qilib,

asosan, muhofazaga olingan ayrim nodir tabiiy yoki antropogen obyekt- lardir.

3. O‘zbekiston siyosiy-ma’muriy xaritasidan respublikamizdagi ekvatorga eng yaqin shaharni ko‘rsating. U qaysi viloyatda joylashgan? Bu shaharning geografik koordinatalarini aniqlang.

17-BILET

1. Geografik qobiqdagi tabiat hodisalarining ritmikligi va uning turlari.

Sayyoraviy geoekologik muammolar – butun geografi k qobiq doirasida ro‘y beradigan va Yer yuzining barcha qismlariga ta’sir etadigan, barcha mamlakatlarga, butun insoniyatga birdek xavf soladigan eng murakkab geoekologik muammolardir. Bularga “Issiqxona samarasi” va iqlim isishi, “Ozon tuynugi”, Dunyo okeani sathining ko‘tarilishi va suvining ifl oslanishi, cho’llashish va h.k. kiradi. Bunday geoekologik muammolarni bartaraf etish uchun barcha davlatlar birlashib, yagona dastur asosida harakat qilishlari lozim. Yer yuzidagi barcha mamlakatlar o‘z hududidagi lokal va regional muammolarni hal etish orqaligina global geoekologik muammolarning yechimini topishlari mumkin.

2. «Urbanizatsiya» va «Delimitatsiya» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Ma’lumki, urbanizatsiya (lotincha urb – “shahar”) – bu shaharlar va shahar aholisining o‘sish, shahar turmush tarzining keng tarqalish jaray- onidir. Shaharlar eng qadimgi davrlarda vujudga kelib, qishloqlar bilan birgalikda aholi manzilgohlarining ikkita asosiy turidan birini tashkil qiladi.

Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasidagi transchegaraviy daryolar, O‘zbekiston-Qirg‘iziston o‘rtasidagi eksklav (tegishli davlat hududining asosiy qismidan boshqa davlat hududi bilan ajralib turgan yerlar) va ba’zi chegara hududlari, Tojikiston bilan davlat chegarasida oxiriga yetkazilmagan delimitatsiya (chevara chizig‘ini aniqlashtirib, mustahkamlash) ishlari bo‘yicha yuzaga kelgan muammolar birinchi navbatda hal qilinishi lozim bo‘lgan muhim geosiyosiy muammolar- dan bo‘lib hisoblanadi.

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Janubiy Osiyo davlatlarini ko‘rsating. Ushbu davlatlardan qaysi birining poytaxti ekvatorдан eng uzoqda joylashgan? Ushbu shaharning geografik koordinatalarini aniqlang.

18-BILET

1. Mustaqil davlatlar hamdo ‘stligi. Shanxay hamkorlik tashkiloti.

Mustaqil davlatlar hamdo ‘stligi (MDH)ga 1991-yil 8-dekabrda asos solingan bo‘lib, o‘z faoliyatini o‘sha yilning 21-dekabrida boshlagan. Hamdo‘stlik nizomiga ko‘ra a’zo davlatlar inson huquqlari va erkinligini ta’minlash, davlatlar tashqi siyosatini nazorat qilish, iqtisodiy hamkorlik, transport va aloqa tizimini rivojlantirish, aholi salomatligini muhofaza qilish, tabiatni muhofaza qilish, ijtimoiy va migratsion siyosat masalalarini hal etish; uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurashish masalarini hamkorlikda hal qilishlari zarur. Hozirgi kunda Rossiya Federatsiyasi, Belarus, Qozog‘iston, O‘zbekiston, Qирг‘изистон, Tojikiston, Moldova, Ozarbayjon, Armaniston Respublikalari tashkilot a’zolari bo‘lib hisoblanadilar.

Shanxay hamkorlik tashkiloti (SHHT) ning shakllanishi 1996-yil 26-aprelda Xitoyning Shanxay shahrida Qozog‘iston, Qирг‘изистон, Rossiya, XXR va Tojikiston harbiy sohada hamkorlik bo‘yicha kelishuv imzolashi bilan bog‘liq. Avvaliga “Shanxay beshligi” deb nom olgan ush- bu tashkilot 2001-yil O‘zbekistonning unga a’zo bo‘lgandan so‘ng hozirgi ras miy nomdagi tashkilot tuzilganligi haqidagi deklaratsiyani e’lon qildi.

2. «Glyatsiologiya» va «Qo‘riqxona» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Qo‘riqxona – har qanday xo‘jalik faoliyati taqiqlangan, tabiat komponentlari va landshaftlar qonun asosida qat’iy muhofazaga olingan joy. Qo‘riqxona tabiatni muhofaza qilishning eng samarali shakllaridan biri. Alovida muhofaza etiladigan hududlar orasida qo‘riqxonalar muhim rol o‘ynaydi. Ularning asosiy vazifasi – tabiatni o‘zgarmagan yoki kam o‘zgargan hududlarni, qimmatli landshaftlarini jamiyat manfaatlari uchun saqlashdan iborat. Qo‘riqxona hududidan xo‘jalikda foydalanish, hatto, pichan tayyorlash, ov qilish, baliq tutish, qo‘ziqorin terish umuman ta’qilanganadi. Ularning atrofi kam foydalaniladigan, muhofaza qilinadi- gan zona bo‘lishi kerak. Hududidagi mavjud tabiiy sharoit o‘z holicha saqlanadi. Qo‘riqxona hududi turli hayvon va o‘simlik turlarini, ovla- nadigan hayvonlarning miqdori va genetik fondini saqlash uchun ajra- tiladi. Ular inson tomonidan o‘zlashtirilayotgan va o‘zgargan qo‘shni hududlar uchun namuna bo‘lib xizmat qiladi. Bunday namunalar inson xo‘jalik faoliyatining biz uchun qulay yoki noqulay ekanligini taqqos- lashga, tabiatdan amaliy foydalanishda u yoki bu usul ning qanchalik maqsadga muvofi qligini nazorat qilishga imkon beradi. U tabiat komponentlari o‘rtasidagi uzviy aloqadorlikni o‘rganib, tabiiy boyliklardan unumli foydalanish yo‘llarini ishlab chiqish uchun zarur. Qo‘riqxonalar ilmiy muassasalar hisoblanadi. Respublikamizda 8 ta qo‘riqxona faoli- yat ko‘rsatmoqda.

3. O‘zbekiston siyosiy-ma’muriy xaritasidan Zarafshon daryosi oqib o’tadigan respublikamizning viloyatlarini ko‘rsating. Ulardan qaysi birining markazi respublikamiz poytaxtiga eng yaqin masofada joylashgan? Bu shaharning geografik koordinatalarini aniqlang.

19-BILET

1. Balandlik mintaqalanishi qonuniyati, uning sabablari. O'zbekiston hududidagi balandlik mintaqalanishi.

Balandlik mintaqalanishi – tog‘larning etagidan suvayirg‘ich tomon tabiatning qonuniy o‘zgarib borishi. Balandlik mintaqalari tekisliklar- dagi tabiat zonalariga o‘xshash, lekin aynan o‘zi emas. Ularning shakllanishiga yuqoriga ko‘tarilgan sari havo harorati va bosimining pasa-yishi, quyosh radiatsiyasining kuchayishi, suv bug‘lari kondensatsiyasi sharoitining o‘zgarishi sabab bo‘ladi. Yog‘inlar ma’lum balandlikkacha ko‘payib, so‘ng kamayadi. Shunga bog‘liq holda tuproqlar, o‘simlik va hayvonot olami, umuman, geotizimlar o‘zgarib boradi.

Balandlikka ko‘tarilgan sari o‘simliklarning, tabiiy sharoitning o‘zga- rib borishi haqidagi ma’lumotlar Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida Movarounnahr, Afg‘oniston tog‘larining ta’rifi da kelti riladi. Lekin balandlik mintaqalanishi qonuniyatini ilk bor A. Gumboldt Alp va And tog‘larida o‘rganib, ilmiy asoslab bergen.

2. «Ichki migratsiya» va «Tibbiy geografiya» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Ichki_migratsiya bir davlat ichidagi boshqa hududga ko‘chish hisoblanadi. U, o‘z navbatida, rayon ichidagi va rayonlararo migratsiyalarga bo‘linadi.

Tibbiy geografiya geografik muhitning, ya’ni tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillarning aholi salomatligiga ta’sirini, kasalliklarning vujudga kelishi va geografik tarqalishini o‘rganadi.

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Shimoliy Yevropa davlatlarini ko‘rsating. Ushbu davlatlarning qaysilarida qutb kuni va qutb tuni hodisalari kuzatiladi? U davlatlar poytaxtlaridan birining geografik koordinatalarini aniqlang.

20-BILET

1. Lotin Amerikasi: geografik o‘rnii, siyosiy xaritasi va aholisi.

Lotin Amerikasining siyosiy xaritasida hozirgi kunda 33 ta mustaqil davlat hamda qator mustamlakalar mavjud. Uning hududida bir necha kichikroq mintaqalar ham ajratiladi. Jumladan, Shimoliy Amerika materigining AQSHdan janubdagi qismi va Karib dengizidagi orol larda joylashgan davlatlar O‘rta Amerika (Mezoamerika) mintaqasini tashkil etadi. Bu regiondagi davlatlar orasida hududi, aholisi va iqtisodiy salohiyati bilan Meksika alohida ajralib turadi. O‘rta Amerika ning Meksikadan boshqa davlatlari Karib dengizi akvatoriysi, uning tabiiy resurslari va transport yo‘llari bilan tarixan chambarchas bog‘liqli- gi sababli, Karib havzasi davlatlari deb ham yuritiladi. Materikda, Meksikadan janubi-sharqqa tomon joylashgan 7 ta davlat (Beliz, Gvatemala, Salvador, Gonduras, Nikaragua, Kosta-Rika, Panama) Markaziy

Amerika deb nomlanadi. Karib dengizidagi 13 ta orol mamlakatlar, o‘z navbatida, Vest-Indiya umumiy nomi ostida birlashtiriladi. Janubiy Amerika materigida esa 12 ta mustaqil davlat va 1 ta mustamlaka (Fransiya Gvianasi) joylashgan. Janubiy Amerikada Lotin Amerikasida- gi okeanga chiqish imkoniyati bo‘lmagan 2 ta davlat joylashgan bo‘lib, bular Boliviya va Paragvaydir.

Hududi kattaligi jihatidan Braziliya (jahon mamlakatlari orasida 5-o‘rin), Argentina (8-o‘rin), Meksika, Peru, Venesuela va Kolumbi- ya ajralib turadi. Vest-Indiyada “mitti” davlatlar safi ga mansub bir necha davlatlar joylashgan. Lotin Amerikasidagi aksariyat davlatlarida prezidentlik respublikasi boshqaruv shakli joriy etilgan. Vest-Indiyada- gi ayrim kichik davlatlar hamda Markaziy Amerikada joylashgan Beliz Britaniya Hamdo‘stligi tarkibidagi konstitutsiyaviy monarxiyalar bo‘lib, rasman ularning davlat rahbari Buyuk Britaniya qirolichasi Yelizave- ta II hisoblanadi. Braziliya, Argentina, Meksika, Venesuela singari yirik davlatlar hamda Karib dengizidagi 2 ta kichik oroldan iborat Sent-Kits va Nevis mamlakati federativ davlat tuzilishiga ega. Mintaqaning qol- gan mamlakatlari unitar tuzilishga ega.

Lotin Amerikasining g‘arbiy qismida Kordilyera va And tog‘lari bir necha ming kilometrga cho‘zilgan. Meksika, Markaziy Amerika davlatlari, Kolumbiya, Ekvador, Peru, Boliviya, Chili mamlakatlari- ning hududini asosan shu tog‘lar egallaydi. Venesuela bilan Parag- vay davlatlari ham qisman And tog‘lari bilan band. Shuningdek, Kar- ib dengizidagi orol mamlakatlarining yer yuzasi ham ko‘proq tog‘li ko‘rinishga ega. Braziliya, Argentina, Urugvay, Surinam, Gayana kabi davlatlar hududi, asosan, tekislik va parchalangan yassi tog‘liklardan iborat. Kordil yera-And tog‘lari va Karib dengizidagi orollar seysmik va vulqonik jihatidan Yer yuzidagi eng faol mintaqalar qatoriga ki- radi. Shuning uchun Lotin Amerikasidagi tog‘li mamlakatlarda kuch- li zilzilalar vaqt-vaqt bilan sodir bo‘ladi. Masalan, 2010-yili Chili, 2012-yili Gvatemala, 2010-yili Gaitida ro‘y bergen kuchli zilzilalar falokatli ziyon yet kazgan edi.

2. «Mantiya» va «Sektorlik» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Sektorlik quruqliklarda iqlim mintaqalarining ichida iqlim tiplari ning ajratilishida aniq namoyon bo‘ladi. Masalan, mo‘tadil iqlim mintaqasida quruqlikda dengiz, mo‘tadil kontinental, keskin kontinental va musson iqlim o‘lkalari shakllangan. Bu esa tuproq-o‘simplik qoplami va, umu- man, tabiat zonalarida ham aks etgan. Iqlim o‘lkalariga bog‘liq holda aralash va keng bargli o‘rmonlar, o‘rmon-dasht va dashtlar, chalacho‘llar va cho‘llar, musson o‘rmonlari tabiat zonalari shakllangan. Iqlim o‘lka- larining xususiyatiga monand aralash va keng bargli o‘rmonlar ham- da musson o‘rmonlari meridional yo‘nalishda, o‘rmon-dasht va dashtlar hamda chalacho‘llar va cho‘llar esa kenglik bo‘ylab cho‘zilgan.

3. O'zbekiston siyosiy-ma'muriy xaritasidan Tojikistonga chegaradosh bo'lgan respublikamizning viloyatlarini ko'rsating. Ulardan qaysi birining maydoni eng kichik? Bu viloyat markazining geografik koordinatalarini aniqlang.

21-BILET

1. Geografik qobiqning kenglik zonalligi va sektorligi, ularning jamiyat hayotiga ta'siri.

Geografik qobiqda zonallik qonuniyati geografiyadagi ilk qonuniyatlardan biridir. Iqlim mintaqalari va zonallikning mavjudligini qadimgi yunon va rim olimlari aniqlashgan. Ular Yer yuzasini bir qancha iqlim mintaqalariga ajratganlar. Zonallik qonuniyati ning rivoj lanishida A. Gumboldning (XVIII asr) xizmatlari katta. U iqlim va botanik-geografik zonallikni aniqladi. Keyinchalik bu ishlar V. V. Dokuchayev tomonidan rivojlantirilib, geografik zonallik qonuniyati kashf qilindi va asoslab berildi. Hozirgi paytda, geografik zonallik haqidagi bilimlar V. V. Dokuchayev ta'limotiga asoslanadi. Geografi k qobiqda zonallik qonuniyati Yerning sharsimonligi va unga bog'liq holda quyosh radiatsiyasining Yer yuzida notejis taqsimlanishi, dengizbo'yli hududlarida iliq va sovuq oqimlar, okeandan materik ichkarisiga kirgan sari namlik va haroratning o'zgarib borishi oqibatida yuzaga keladi. Natijada Yer yuzida harorat, bug'lanish, yog'inlar, nurash jarayonlari, tuproqlar, o'simliklar, hayvonlar va boshqalar zonalar hosil qilib tarqalgan. Geografi k zonallik faqatgina Yer (suv) yuzasida, ya'ni atmosfera, litosfera, gidrosfera tutashgan joyda yaqqol namoyon bo'ladi, atmosferada yuqoriga ko'tarilgan, litosfera va gidrosferada esa chuqurlikka tushgan sari zonallik yo'qoladi. Geografi k zonallik ekvatoridan qutblarga tomon hamda okeanlardan quruqliklar ichkarisiga tomon geotizimlarning almashishida namoyon bo'ladi. Shuning uchun kenglik zonalligi va sektorlik tushunchalari ajratiladi.

2. «Transchegaraviy daryo» va «Depopulyatsiya» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Rivojlanayotgan mamlakatlar aholisi yuqori tezlik bilan o'sib kelgan bir paytning o'zida, Yevropa davlatlari va Yaponiyada aholining tabiiy ko'payishi keskin sekinlashdi. Hattoki, ayrim hollarda tug'ilish o'limdan ham pastroq darajaga tushib ketib, aholining tabiiy kamyish (depopulyatsiya) jarayoni ham ro'y berdi.

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Lotin Amerikadagi hududini ekvator chizig'i kesib o'tgan davlatlarni ko'rsating. Ulardan qaysi birida davlat tili portugal tili hisoblanadi? Ushbu davlat poytaxting geografik koordinatalari aniqlang.

22-BILET

1. Markaziy Osiyo davlatlarining aholisi va iqtisodiyoti.

Markaziy Osiyo siyosiy-geografi k subregioni Yevroсиyo materigining ichkarisida joylashgan. 1991-yildan buyon mustaqil davlatlar sifatida rivojlanayotgan 5 ta sobiq ittifoqdosh respublika - Qozog‘iston, Qирг‘изистон, Тојикистон, Туркманистон ва О‘zbekistonni birlashtiradi. Sanab o‘tilgan davlatlar iqtisodiy-geografi k o‘rning umumiy jihat shundan iboratki, birortasida ham Dunyo okeaniga bevosita chiqish imkoniyati yo‘q, ya’ni beshtasining barchasi ichki kontinental mamlakatlar hisoblanadi. Jumladan, Qozog‘iston Respublikasi dunyodagijami 44 ta bunday geografi k joylashuvga ega davlatlardan maydoni bo‘yicha eng yirigi hisoblanadi. Subregionning o‘rtal qismida joylashgan O‘zbekiston Respublikasi geografi k o‘rning o‘ziga xosligi esa, nafaqat o‘zi, balki biror bir qo‘shti mamlakati ham dengizga tutash emasligidir. Bunday geografi k xususiyat jahon mamlakatlari ichida, respublikamizdan tashqari, faqatgina G‘arbiy Yevropadagi “mitti” davlatlaridan biri – Lixtenshteyn knyazligiga xos, hududi kattaroq davlatlardan esa hech qaysi birida geografi k joylashuvining bunday jihat mavjud emas. Qozog‘iston bilan Turkmaniston Respublikalari Kaspiy dengiziga tutash bo‘lib, bu holat ikkala davlatning iqtisodiy-geografi k o‘rni, transport-geografi k imkoniyatlari va tabiiy-resurs salohiyatiga ijobjiy ta’sir ko‘rsatadi. Bundan farqli o‘laroq, transport-geografi k sharoiti ancha murakkab bo‘lgan Tyanshan va Pomir baland tog‘lari hududida joylashgan Qирг‘изистон ва Тојикистон Respublikalarining iqtisodiy- geografi k o‘rni, subregiondagi boshqa davlatlarning joylashuviga nisbatan birmuncha noqlay hisoblanadi.

2. «Galaktika» va «Geoxronologiya» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Galaktika (yunoncha galaktikos-sutrang) – yulduzlar gravitatsiya kuchlari bilan o‘zaro bog‘langan ulkan yulduzlar tizimi. Galaktikalar o‘lchami, yulduzlar soni, shakli bo‘yicha bir-biridan farq qiladi. Shunga ko‘ra ularning ellipssimon, spiralsimon va noto‘g‘ri turlari ajratiladi.

Geoxronologiya (geo... va xronologiya) (geologik yilnomasi) — Yer po‘stidagi tog‘ jinslarining hosil bo‘lish ketma-ketligi va yoshi haqidagi ta’limot. Nisbiy va mutlaq G.ga bo‘linadi. Nisbiy G. tog‘ jinslarining Stensen qonuni deb atalmish ketma-ket qatlamlanish prinsipiiga asoslangan. Bu prinsipga ko‘ra ustida yotgan qatlam (cho‘kindi jinslar qatlamlarining dastlabki holati buzilmaganda) pastidagidan yosh bo‘ladi.

3. O‘zbekiston siyosiy-ma’muriy xaritasidan Qирг‘изистonga chegaradosh bo‘lgan respublikamizning viloyatlarini ko‘rsating. Ulardan qaysi birining maydoni eng kichik? Bu viloyat markazining geografik koordinatalarini aniqlang.

23-BILET

1. Antropogen landshaftlar va ularning tasniflanishi.

Yer yuzida inson paydo bo‘libdiki, to‘xtovsiz ravishda tabiatga ta’sir ko‘rsatib, undan foydalanish va o‘ziga qulay qilish maqsadida o‘zgartirib kelmoqda. Insonning xo‘jalikdagi faoliyati ta’siri antropogen ta’sir deyilib, uning oqibatida geotizimlarning o‘zgarish darajasi, miqyosi va jadalligi turlichcha bo‘ladi. Bu bir tomondan geotizimlarning o‘ziga xos tabiiy xususiyati bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomon- dan insonning geotizimga ta’sir ko‘rsatishiga bog‘liqdir. Geotizimlarning tabiiy xususiyatlari, ya’ni o‘zini o‘zi boshqarishi va qayta tiklanish xususiyatining kuchli yoki kuchsizligi, antropo- gen ta’sirga chidamliligi yoki chidamsizligi turli geotizimlarda har xil bo‘ladi. Shu bilan birga, inson faoliyati ham turlichadir. Masalan, inson geotizimlarga konchilik sanoati orqali bir xil ta’sir ko‘rsatsa, shahar qurilishida boshqa xil, dehqonchilik, chорvachilik, o‘rmon xo‘jaligida esa yana boshqacharoq ta’sir etadi. Natijada har xil dara- ja va ko‘rinishda inson uchun ijobiy va salbiy o‘zgargan geotizimlar hosil bo‘ladi.

Ko‘pincha insonning xo‘jalik faoliyati ma’lum tabiat komponentlari bilan bog‘liq bo‘ladi. Lalmi dehqonchilikda tuproq, chорvachilikda va o‘rmonchilikda o‘simlik (o‘t o‘simliklar va daraxt), konchilik sanoati- da tog‘ jinsi (foydali qazilma) bilan bog‘liq bo‘ladi. Binobarin, ushbu komponentlar o‘sha hududlarda ma’lum darajada o‘zgarishga uchray- di. Ba’zan bu o‘zgarishlar boshqa komponentlarning ham u yoki bu darajada o‘zgarishiga olib keladi. Ayrim xo‘jalik sohalarida inson ikki va undan ortiq tabiat komponentlari bilan munosabatda bo‘ladi.

Sug‘oriladigan dehqonchilikda tuproq va suv, sanoat ishlab chiqarishi- da tuproq, suv, havo, o‘simlik bilan munosabatda bo‘ladi.

2. «Demografik siyosat» va «Mikroiqtisodiy geografik o’rin» atamalarining mazmunmohiyatini tushuntiring.

Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasidagi transchegaraviy daryolar, O‘zbekiston-Qirg‘iziston o‘rtasidagi eksklav (tegishli davlat hududi- ning assosiy qismidan boshqa davlat hududi bilan ajralib turgan yer- lar) va ba’zi chegara hududlari, Tojikiston bilan davlat chegarasida oxiriga yetkazilmagan delimitatsiya (chevara chizig‘ini aniqlashtirib, mustahkamlash) ishlari bo‘yicha yuzaga kelgan muammolar birinchi navbatda hal qilinishi lozim bo‘lgan muhim geosiyosiy muammolar- dan bo‘lib hisoblanadi.

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Lotin Amerikasining to‘laligicha ekvatordan janubda joylashgan davlatlarini ko‘rsating. Ushbu davlatlarning poytaxtlaridan qaysi birida Quyosh qolganlariga nisbatan so‘ngra botadi? Ushbu shaharning geografik koordinatalarini aniqlang.

24-BILET

1. Okeaniya davlatlarining tabiiy resurslari, aholisi va xalqaro ixtisoslashuvi.

Okeaniya Tinch okeanining janubi-g‘arbiy va markaziy qismlarida joylashgan orollar guruhidan tashkil topgan bo‘lib, uning umumiy may- doni – 1,26 mln km² ni tashkil etadi. Mazkur mintaqada 11 mln kishi- dan ortiq aholi istiqomat qiladi. Uning tarkibida 40 ga yaqin turli davlat, mamlakat va hududlar mavjud bo‘lib, ularning 13 tasi mustaqil davlat hisoblanadi. Okeaniya siyosiy xartasida 1 federativ davlat (Mikroneziya Federativ shtatlari), 1 ta monarxiya davlati (Tonga) va turli davlatlarning qator mustamlaka hududlari (masalan: Amerika Samoasi, Guam, King- men rifi (AQSH), Pitkern (Buyuk Britaniya), Norfolk, Ashmor va Kartye orollari (Avstraliya), Fransuz Polineziyasi, Yangi Kaledoniya (Fransiya) va b.) mavjud. Okeaniya davlatlari tarkibiy jihatdan Melaneziya, Po- lineziya va Mikroneziya mintaqalariga ajratiladi (20-rasm). Relyef xususiyatiga ko‘ra, Okeaniya kontinental, marjon va vulqon kelib chiqishiga ega orollardan tarkib topgan. Yangi Zelandiya, Yan- gi Gvineya (orolning sharqiy qismi Okeaniya tarkibiga kiradi), Yangi Kaledoniya kabi yirik orollar kontinental xususiyatga ega. Ular umumiy

Okeaniya hududining 87% ni egallaydi. Tog‘li relyefga ega, maydoni

isbatan yirik orollar, asosan, mintaqaning janubi-g‘arbiy qismida joylashgan bo‘lsa, qolgan kichik va mayda orollar Tinch okean akvatoriyasida keng maydonda tarqoq ravishda joylashgan. Tinch okean akvatoriyasining 1/3 qismini Okeaniya orollari tashkil qiladi.

2. «Geoid» va «Surilma» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Geoid (yunocha ge – Yer, idos – ko‘rinish, qiyofa, ya’ni “Yer ko‘rinishida”,

“Yerga o‘xshash” ma’nolarini bildiradi) – Dunyo okeani suv sathining tinch va muvozanat holatida turganidagi sathiy yuza va ushbu yuzani quruqliklarning tagidan farazan davom ettirganda hosil bo‘lgan qabariq yuza. Bu yuza hamma joyda og‘irlilik kuchi yo‘nalishiga perpendikulyar bo‘ladi.

3. O‘zbekiston siyosiy-ma’muriy xaritasidan Turkmanistonga chegaradosh bo‘lgan respublikamizning hududlarini ko‘rsating. Ulardan qaysi birining maydoni eng kichik?

Bu viloyat markazining geografik koordinatalarini aniqlang.

25-BILET

1. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar va ularning turlari. Buyurtmaxona – ayrim tabiiy obyektlar va landshaftlarni saqlab qolish, takror ko‘paytirish va tiklash uchun mo‘ljallangan muhofaza etiladigan tabiiy hudud yoki suv havzasi. Ularning hududida ayrim tabiiy resurslar- dan foydalanishga, tabiatga kuchli ta’sir ko‘rsatmaydigan xo‘jalik faoli- yatiga ruxsat beriladi. Qo‘riqxonalardan farq qilib, buyurtmaxonalarning maydonlari yer fondidan ajratib olinmaydi. Buyurtmaxonalar doimiy va vaqtincha bo‘ladi. Vaqtincha buyurtmaxonalar ko‘pincha ovchilik xo‘jaliklarida ov qilinadigan hayvon va qushlarning sonini tiklash va ko‘pay- tirish maqsadida ma’lum muddatga tashkil qilinadi. Muhofaza qilinayot- gan turlarning o‘rtacha soni tiklangandan keyin cheklov bekor qilinadi va buyurtmaxona yana ov qilinadigan joyga aylanadi. Keyingi yillarda botanik, zoologik, geologik, ixtiologik, ornitologik va boshqa xil buyurt- maxonalar tashkil qilinmoqda.

2. «Demografik portlash» va «Anklav davlat» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Demak, XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib jahon aholi sonining ko‘payishi keskin tezlashdi. Bu jarayon fanda demografi k portlash deb ataladi. Bu hodisaning sababi – ijtimoiy-iqtisodiy va fan-texnika taraqqiyoti tufayli aholining turmush darajasi yuksalishi, yashash sharoiti yaxshilanishi va sog‘liqni saqlash tizimining rivojlanishi, odamlarning o‘rta-cha umr davomiyligining o‘sishi, o‘lim darajasi esa pasayib ketganlidir. Dastlab demografi k portlash XIX asrning boshi – XX asrning birinchi yarmida G‘arbiy Yevropa va Shimoliy Amerikada ro‘y bergen bo‘lsa, XX asrning ikkinchi yarmida esa Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasi va Okeaniyadagi rivojlanayotgan mamlakatlар aholi sonining yuqori sur’at- lar bilan o‘sishida o‘z aksini topdi.

Malta O‘rtal Dengizdagi orollarda joylashgan kichik davlat bo‘lsa, subregionning qolgan davlatlari geografi k o‘rnini nuqtayi nazaridan yarim orol mamlakatlari hisoblanadi. Andorra, San-Marino, Vatikan davlatlari yarim orollarda joylashsada, dengizga chiqish imkoniyati yo‘q. San-Marino bilan Vatikan anklav davlatlar hisoblanadi, chunki ular faqat bitta davlat, ya’ni Italiya bilan chegaradosh bo‘lib, butunligicha uning hududi bilan o‘ralgan. Janubiy Yevropa mamlakatlaridan Ispaniya va Andorra boshqaruv shakli jihatidan konstitutsiyaviy monarxiya, Vatikan davlati Yevropada yagona mutlaq teokratik monarxiya (davlat rahbari –

Rim-katolik cherkovi yetakchisi hisoblanmish Rim Papasi), qolganlari esa respublikadir.

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Lotin Amerikasidagi okeanga chiqish imkoniyati bo‘lmagan 2 ta davlatni ko‘rsating. Ulardan qaysi birining poytaxti ekvatoridan uzoqroqda joylashgan? Ushbu shaharning geografik koordinatalari aniqlang.

26-BILET

1. Afrikaning subregionlarga bo‘linishi. Shimoliy Afrika mamlakatlarining o‘ziga xos xususiyatlari.

Afrika tabiiy resurslarga boy bo‘lishiga qaramay, mavjud siyo-siy, ijtimoiy, iqtisodiy muammolar natijasida rivojlanish darajasi past bo‘lgan ko‘p davlatlar jam bo‘lgan qit’ a hamdir. Umumiyl maydoni – 30,3 mln km² dan ortiq bo‘lgan ushbu qit’ada 62 ta davlat joylashgan. Ularning 54 tasi mustaqil davlatlardan iborat. Qit’ada 10 ta orol, 15 ta quruqlik ichkarisidagi, 37 tasi dengiz chegaralariga ega. Afrika hududi 5 ta subregionga ajratiladi (18-rasm).

Shimoliy, G‘arbiy, Markaziy, Sharqiy va Janubiy Afrika subregionlari bir-birlaridan geografi k o‘rni xususiyatlari, tabiiy resurslar bilan ta’minlanganlik darajasi, maydonda joylashgan davlatlar soni kabi ko‘rsatkichlariga ko‘ra farq qiladi

Shimoliy Afrika O‘rta va Qizil dengizlar, Atlantika okeaniga chiqa olish imkoniyati mavjud bo‘lgan sababli qadimdan Yevropa hamda G‘arbiy Osiyo davlatlari bilan aloqalarni yo‘lga qo‘ygan edi. Hududining katta qismi subtropik mintaqaga to‘g‘ri kelganligi davlatlarning paxta, zaytun, uzum, sitrus mevalar yetishtirishga ixtisoslashishga sabab bo‘lgan. Sanoat tarmoqlari rivojlanishi esa, birinchi navbatda mineral xomashyolarni qazib olish (neft, tabiiy gaz, fosforit, temir rudasi) hamda qayta ishslash bilan bog‘liq.

G‘arbiy Afrika Sahroyi Kabir va Gvineya qo‘ltiqlari oralig‘ida joylashgan bo‘lib, hududi tropik cho‘llar, savanna, hamda nam ekvatorial mintaqaga to‘g‘ri keladi. Ushbu subregionda Afrikaning aholi soni jihatidan yetakchi davlati - Nigeriya joylashgan. Aholisining milliy tarkibi ancha murakkab. Mustamlakachilik davrida qulchilik eng avj olgan mintaqasi hisoblanadi.

Subregionning zamonaviy qiyofasini, birinchi navbatda, bu yerda qadimdan rivojlanib kelgan qishloq xo‘jaligiga ixtisoslashuv belgilaydi. Plantatsiya xo‘jaligining rivojlanishi bo‘yicha katta tajribaga ega bo‘lgan subregion davlatlari, asosan, texnik ekinlar yetishtirishga ixtisoslashgan. Qishloq xo‘jaligida yetishtiriladigan monokultura ekinlarining (yeryong‘oq, turli mevalar, tabiiy kauchuk, kakao, kofe) asosiy qismi eksportga yo‘naltiriladi. Konchilik sanoati asosiy rivojlangan sa-noat tarmog‘i hisoblanadi. Asosan, temir va uran rudalari, boksit, qalay,

neft, olmos, oltin qazib olinadi. Nigeriya G‘arbiy Afrikaning iqtisodiyoti nisbatan rivojlangan davlatlariga misol bo‘la oladi.

2. «Geoid» va «Surilma» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Geotizimlar (fatsiyadan boshqalari) o‘z ichki tuzilishi jihatidan bir vaqtning o‘zida ham bir butundir, ham xilma-xildir, ya’ni o‘zidan kichik bo‘lgan geotizimlardan tashkil topgan. Bu geotizimlar o‘zining kattakichikligiga bog‘liq holda pog‘onasimon taksonomik qiymatga egadir. Masalan, geografi k qobiq o‘zidan kichikroq bo‘lgan geotizim-lar – quruqlik va okeanlarga, quruqlik esa, o‘z navbatida, materiklarga, materiklar esa o‘zidan kichikroq bo‘lgan geotizimlar – tabiiy geografik o‘lkalardan tashkil topgan va h.k.

3. O‘zbekiston siyosiy-ma’muriy xaritasidan faqat bitta davlat bilan chegaradosh bo‘lgan respublikamizning viloyatlarini ko‘rsating. Ulardan qaysi birida qolganlariga nisbatan Quyosh eng so‘ngra botadi? Bu viloyat markazining geografik koordinatalarini aniqlang.

27-BILET

1. Tabiiy geografik jarayonlar.

Ma’lumki, tabiatda sodir bo‘ladigan barcha jarayonlar tashqi va ich-ki kuchlar ta’siri natijasida yuzaga keladi. Tabiiy geografi k jarayonlar-ning tabiiy omillar ta’sirida sodir bo‘ladigan, ya’ni nurash, sel, eroziya, abraziya, surilma, karst, sho‘rlanish kabilarning kelib chiqish sabablarini o‘rganish va sodir bo‘lish jarayonlarini tahlil qilish maqsadga muvofi qdir. Tabiatda sodir bo‘layotgan jarayonlarga ta’sir qiluvchi antropogen omillar: masalan, yerlarning sho‘rlanishi, irrigatsiya eroziyası, o‘pirilishlar, cho‘llashish kabilarni tahlil qilish, ularning oldini o lish choralarini ishlab chiqish muhim ekanini mavzuni o‘rganish davomida bilib olasiz.

Tabiiy geografi k jarayonlar deb, Yerning tashqi (ekzogen) kuchlari va inson xo‘jalik faoliyati ta’sirida sodir bo‘ladigan jarayonlarga aytildi. Tabiiy geografik jarayonlar tog‘ jinslarining yemirilishida, tog‘ jinslari fizik holatining o‘zgarishida, yer yuzasi relyefining shakl-lanishi va o‘zgarishida, atmosfera hodisalari rivojlanishida namoyon bo‘ladi. Ular rivojlangan hududlarda turli xil inshootlarni joylashti-rish, qurish va ishlatishda ma’lum bir qiyinchiliklar yuzaga keladi. Shuning uchun bunday jarayonlar rivojlangan va tarqalgan joylarda turli xil inshootlar qurishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish muammosi vujudga kelmoqda.

Sel, surilma, ko‘chki, botqoqlanish, ko‘p yillik muzloq, qurg‘oqchilik, o‘pirilma tarqalgan joylarda qurilish ishlari olib borish uchun hozirgi paytda maxsus qoidalar, yo‘riqnomalar ishlab chiqilgan.

Tabiiy omillar, o‘z navbatida, ikki katta guruhgaga bo‘linadi: Yerning ichki kuchlari bilan bog‘liq va tashqi kuchlar bilan bog‘liq bo‘lgan omillar. Yerning ichki kuchlari endogen (yunoncha «endo» – ichki, «genos» – kelib chiqish) kuchlar deb ataladi. Ular ta’sirida vulqonlar otiladi, zilzilalar, tektonik harakatlar sodir bo‘ladi. Bunday jarayonlar endogen yoki geologik jarayonlar deb ataladi.

Tashqi omillar ekzogen (yunoncha «ekzo» – tashqi, «genos» – kelib chiqish) omillar yoki kuchlar deb ataladi. Tashqi kuchlar ta’sirida vujudga keladigan jarayonlar ekzogen jarayonlar yoki tabiiy geografi k jarayonlar deb ataladi. Bunday jarayonlar Quyosh issiqligi, og‘irlilik kuchi, yer usti va osti suvlari hamda organizmlar ta’sirida vujudga keladi va rivojlanadi. Ekzogen jarayonlarga nurash, eroziya, abraziya, defl yatsiya, surilma, karst, sel, qor ko‘chkisi kabi hodisalar kiradi.

Nurash deb, haroratning o‘zgarishi, kimyoviy jarayonlar, atmosfera, suv va organizmlar ta’sirida tog‘ jinslarining yemirilishiga aytildi. Nurash uch turga ajratiladi: fi zik, kimyoviy va organik nurash.

2. «Urbanizatsiya» va «Geografik baholash» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Geografi k baholash quyidagi bosqichlardan iborat:

- a) baholash ishlarining maqsad va vazifalarini aniqlash (masalan, daryo vodiysining ma’lum bir qismini suvombori qurish maqsadida baholash); b) baholash uchun zarur bo‘lgan ko‘rsatkichlar yoki ma’lumotlar ro‘y- xatini tuzish;
- d) o‘rganilayotgan hudud daryo vodiysining hozirgi va kelajakdagi holatini belgilaydigan ko‘rsatkichlar yoki xossalarni o‘rganish va o‘lchash (vodiyning geologik tuzilishi, uzunligi, kengligi, balandligi, yonbag‘irlar qiyaligi, suv sarfi , loyqaligi, me’yori va h.k.);
- e) olingan ma’lumotlar va ko‘rsatkichlarni bir-biriga taqqoslash asosida har bir komponent bo‘yicha alohida baholashni amalga oshirish (relyef, geologik tuzilish, suv o‘lchamlari va h.k.);
- f) alohida baholashlar asosida umumiylarini baholashni amalga oshirish (suv- omborini mazkur joyda qurish mumkinmi yoki yo‘qmi); g) yakuniy jadval va xaritalar tuzish.

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Janubi-Sharqiy Osiyodagi yarimorol mamlakatlarini ko‘rsating. Ulardan qaysi birining poytaxti ekvatorga eng yaqin joylashgan? Ushbu shaharning geografik koordinatalari aniqlang. ega.

28-BILET

1. Lotin Amerika davlatlarining tabiiy sharoiti va resurslari, xalqaro ixtisoslashuvi.

Dunyoning yirik siyosiy-geografi k mintaqalaridan biri – Lotin Amerikasi

– Yerning G‘arbiy yarimsharida joylashgan bo‘lib, Amerika qit’asidagi

AQSH, Kanada davlatlari va Grenlandiya orolidan tashqari barcha

mamlakatlarni o‘z ichiga oladi. Aholisining aksariyat qismi qadimgi lotin
tili negizida vujudga kelgan ispan va portugal tillarida so‘zlashayotganligi
bois bu mintaqaga Lotin Amerikasi deb ataladi.

Lotin Amerikasining siyosiy xaritasida hozirgi kunda 33 ta mustaqil davlat
hamda qator mustamlakalar mavjud. Uning hududida bir necha kichikroq
mintaqalar ham ajratiladi. Jumladan, Shimoliy Amerika materigining

AQSHdan janubdagagi qismi va Karib dengizidagi orol larda joylashgan

davlatlar O‘rta Amerika (Mezoamerika) mintaqasini tashkil etadi. Bu

regiondagi davlatlar orasida hududi, aholisi va iqtisodiy salohiyati bilan

Meksika alohida ajralib turadi. O‘rta Amerika ning Meksikadan boshqa

davlatlari Karib dengizi akvatoriyasi, uning tabiiy resurslari va transport

yo‘llari bilan tarixan chambarchas bog‘liqligi sababli, Karib havzasini davlatlari
deb ham yuritiladi. Materikda,

Meksikadan janubi-sharqqa tomon joylashgan 7 ta davlat (Beliz, Gvatemala,

Salvador, Gonduras, Nikaragua, Kosta-Rika, Panama) Markaziy Amerika

deb nomlanadi. Karib dengizidagi 13 ta orol mamlakatlar, o‘z navbatida,

Vest-Indiya umumiy nomi ostida birlashtiriladi. Janubiy Amerika

materigida esa 12 ta mustaqil davlat va 1 ta mustamlaka (Fransiya

Gvianasi) joylashgan. Janubiy Amerikada Lotin Amerikasidagi okeanga

chiqish imkoniyati bo‘lmagan 2 ta davlat joylashgan bo‘lib, bular

Boliviya va Paragvaydir.

Hududi kattaligi jihatidan Braziliya (jahon mamlakatlari orasida 5-

o‘rin), Argentina (8-o‘rin), Meksika, Peru, Venesuela va Kolumbiya

ajralib turadi. Vest-Indiyada “mitti” davlatlar safi ga mansub bir necha

davlatlar joylashgan. Lotin Amerikasidagi aksariyat davlatlarida

prezidentlik respublikasi boshqaruv shakli joriy etilgan. Vest-Indiyadagi

ayrim kichik davlatlar hamda Markaziy Amerikada joylashgan Beliz

Britaniya Hamdo‘stligi tarkibidagi konstitutsiyaviy monarxiyalar bo‘lib,

rasman ularning davlat rahbari Buyuk Britaniya qirolichasi Yelizaveta

II hisoblanadi. Braziliya, Argentina, Meksika, Venesuela singari yirik

davlatlar hamda Karib dengizidagi 2 ta kichik oroldan iborat Sent-Kits

va Nevis mamlakati federativ davlat tuzilishiga ega. Mintaqaning

qolgan mamlakatlari unitar tuzilishga ega.

2. «Yonbag‘ir ekspozitsiyasi» va «Abraziya» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Yonbag‘ir ekspozitsiyasi – tog‘ va tepalik yonbag‘irlarining ufq to-
monlariga, quyosh nurlari tushadigan tomonga nisbatan joylashuvi. Ma-

salan, yonbag‘ir janubga qaragan bo‘lsa janubiy ekspozitsiya bo‘ladi. Balandlik mintaqalanishi kenglik zonalligi (tabiat zonalari) bilan chambarchas bog‘liq. Balandlik mintaqasi tog‘ning etagi qaysi tabiat zonasida joylashgan bo‘lsa o‘sha tabiat zonasidan boshlanadi. Masalan, O‘zbekiston mo‘tadil mintaqqa cho‘l tabiat zonasida joylashgani uchun tog‘larning aksariyatida birinchi balandlik mintaqasi cho‘l hisoblanadi. So‘ngra adir (tog‘ cho‘l-dasht va quruq dasht), tog‘ (tog‘-o‘rmon), yaylov (tog‘-dasht va tog‘ o‘tloq dasht) va nihoyat glyatsial-nival (muz- qor, sovuq) balandlik min taqalari almashinib keladi.

3. *O‘zbekiston siyosiy-ma’muriy xaritasidan Toshkent viloyatidagi eng janubiy shaharni ko‘rsating. Bu shahar qaysi daryoning sohillarida joylashgan? Ushbu shahrning geografik koordinatalarini aniqlang.*

29-BILET

1. *Geoekologik muammolar va ularning hududiy darajalari. O‘zbekistonning geoekologik muammolari.*

Sanoat inqilobi davri – jamiyatning o‘z moddiy va ma’naviy ehtiyojlarini qondirish maqsadida tabiatdan ayovsiz foydalanadigan hayot tarzi. Bu davr XVIII asrdan boshlangan bo‘lib, asosiy xususiyatlari: 1784 yil bug‘ mashinasining yaratilishi bilan “sanoat inqilobi”, XX asr- ning o‘rtalarida esa – “Yashil inqilob”, ya’ni qishloq xo‘jaligida tub burilish amalga oshirildi va bu “inqilob”lar keyinchalik geotizimlarda ekologik tanglikni keltirib chiqardi; inson eng asosiy “geologik kuch”- ga aylandi; regional miqyosdagi geoekologik muammolar tarkib topdi; tabiiy muhitga kuchli ta’sir ko‘rsatildi (4-jadval). Jamiyatning tabiatga ta’siri kuchaydi. Tabiiy landshaftlar tez sur’atlarda o‘zgara boshlandi. Buyuk geografi k kashfi yotlar tufayli boshqa qit’alar ham o‘zlashtirila boshladi. Sanoat rivojlangani sayin jamiyatning tabiatga ta’siri ham or- tib bordi. Jamiyatning ehtiyojini qondirish, turmush darajasini ko‘tarish, kun sayin ortib borayotgan harbiy xarajatlarni qoplash maqsadida tabiat bag‘ridan uning boyliklari ayovsiz, pala-partish «yulib olindi». Bu davr ko‘pgina mamlakatlarda hozir ham davom etmoqda.

Geoekologik muammolarning vujudga kelishi tabiiy jarayonlar va inson faoliyati bilan bog‘liq tarzda ro‘y berishi mumkin. Geoekologik muammolarni keltirib chiqaruvchi tabiiy omillar va jarayonlardan asosiy lari: vulqon otilishi, zilzila, surilma, ko‘chki, sel, suv toshqini, kuchli shamollar, yong‘inlar va boshqalar. Bunday omillar bevosita har bir geotizimning tabiiy xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘lib, unda inson ishtiroki bo‘lmaydi.

Inson va tabiiy muhitning o‘zaro ta’siri kelib chiqishi jihatidan ekologik muammo hisoblanadi. Lekin, u ma’lum geotizimda tur- li miqyosda

hamda tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy geografi k qonuniyatlar asosida ro'y bergani sababli geografi k muammo ham hisoblanadi, ya'ni ekologik muammo muayyan geotizimda tarkib topib, shakllanib, rivoj- lanish bosqichlarini bosib o'tadi. Shu nuqtayi nazardan geoekologik muammo deyiladi.

Geoekologik muammolar – insonlarning sog'ligi va xo'jalik faoliya- tiga salbiy ta'sir etadigan, ularning tabiiy muhit bilan munosabatlarida va geotizimlarning bir butunligida nomutanosiblikni keltirib chiqaruv- chi, tabiiy va antropogen omillar natijasida yuzaga kelgan jarayon va hodisalar.

Geoekologik muammolar, odatda, tizimli xususiyatga ega bo'lib, bu xususiyatlar quyidagilarda namoyon bo'ladi: tabiiy hamda ijtimoiy jarayonlar va qonuniyatlarning o'zaro ta'siri; geografi ya, ekologiya, geologiya va boshqa fanlarning integratsiyasini talab etadigan fanlararo ahamiyat kasb etishi; resurslardan turli maqsadlarda bir qancha foy-dalanuvchilarning mavjudligi; geotizim yoki geoekologik muammoning holatini bitta ko'rsatkich bilan tavsifl ash mumkin emasligi.

2. «Global shahar» va «Madaniy landshaft» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Global shaharlar qatoriga, eng avvalo, Nyu-York, London, Tokio, Shanxay, Gonkong, Parij, Dubay, Singapur kabi savdo-moliyaviy va transport salohiyati o'ta katta shaharlar kiritiladi. Global shaharlar safi borgan sari kengaymoqda, ularning ta'sir doirasi esa barcha qit'a va ularning yirik qismlarini qamrab olishga intilmoqda.

maqsadida bir joydan ikkinchi joyga har kungi yoki har haftalik harakati Madaniy landshaft – jamiyat manfaatlarini ko'zlab, xususiyatlari inson tomonidan ilmiy asosda va oqilona o'zgartirilgan geotizim

3. Dunyoning siyosiy xaritasidan Markaziy Osiyo davlatlarini ko'rsating. Ulardan maydoni va aholisi jihatidan eng kichiklarini ajrating. Ushbu davlatlar poytaxtlaridan birining geografik koordinatalarini aniqlang .

[Qirg'iziston](#), [Qozog'iston](#), [Tojikiston](#), [Turkmaniston](#), [O'zbekiston](#).

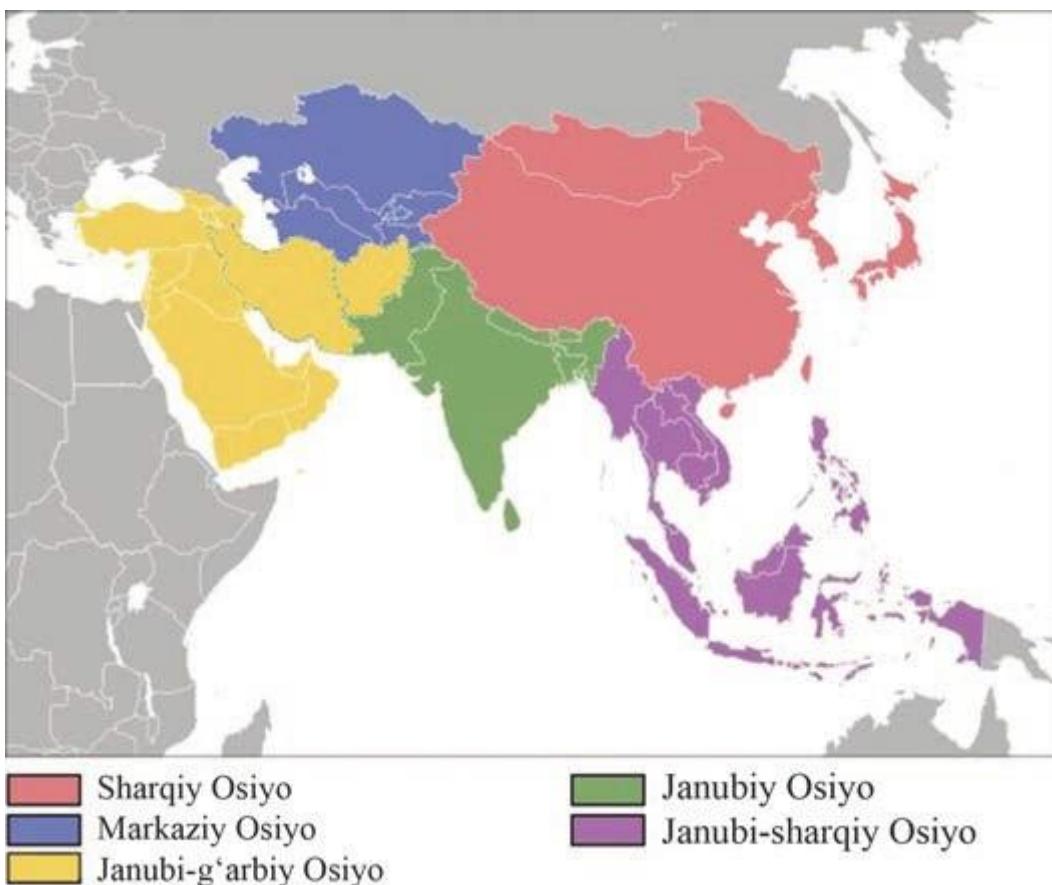
Tojikiston-142 000 km²(maydon) 8,205,400(aholi).

Ashg`obot(Turkmaniston) geografik koordinatasi Kengligi: 37°57' Uzunligi: 58°22.9998'

30-BILET

1. Osiyoning subregionlarga bo'linishi. Janubiy Osiyo mamlakatlari.

Osiyo jahondagi eng yirik qit'a hisoblanib, uning maydoni 43,4 mln km² (jahon quruqlik yuzasining 29,2 %)ni, aholisi soni esa 4,4 mlrd kishiga yaqin (jahon aholisining 59,5% ni tashkil etadi). Zamonaviy Osiyo siyosiy xaritasida 47 ta mustaqil davlat mavjud. Bu davlatlarning 13 tasi monarxiya boshqaruv shakliga, 7 tasi federativ ma'muriy-hudu diy tuzilishga ega. Qit'a hududi 5 ta subregionga – Janubi-g'arbiy, Janubiy, Sharqiylar, Janubi-sharqiylar va Markaziylar Osiyoga ajratiladi (22-rasm). Mazkur subregionlarni madaniy-tarixiy mintaqalar sifatida ham ko'rish mumkin. Ularni ajratishda tarixiy, etnik, diniy omillar bilan bir qatorda, tabiiy belgilarga ham e'tibor qaratilgan.

Janubiy Osiyo davlatlari. Janubiy Osiyo subregionining umumiy maydoni 4,5 mln km² ni tashkil etadi. Mintaqada 2 mlrdga yaqin aholi istiqomat qiladi. Mazkur subregion tarkibiga Hindiston yarimoroli, Hind-Gang tekisligi, Shri-Lanka, Maldiv, Andaman, Nikobar hamda Lakkadiv orollari kiradi. Uning hududida 7 ta davlat joylashgan. Mintaqada davlatlari orasida bitta monarxiya davlat tuzumiga ega bo‘lgan Butan Qirolligi bilan 6 ta respublika mavjud. Ma’muriy-hududiy tuzilishiga ko‘ra esa Hindiston va Pokiston federativ, qolganlari unitar davlatlar hisoblanadi. Janubiy Osiyoning dunyo miqyosida tutgan o‘rni quyidagicha: bu subregion Yer shari quruqlik maydoning 3,1 % ni egallaydi; dunyo aho- lisining 25,4 % ushbu mintaqada aholisidan tarkib topadi; dunyo bo‘yicha YMM ning 9 % dan ortig‘i shu subregion hissasiga to‘g‘ri keladi. Dunyo okeaniga bevosita chiqish imkoniyatining mavjudligi, Hind okeani havzasi qirg‘oqbo‘yi hududlarining markazida joylashganligi, uning hududida qadimiylar tarixiy mar kazlarning mavjudligi, mintaqada geografi k o‘rnining o‘ziga xos jihatlari hisoblanadi. Janubiy Osiyon shimalda Himolay tog‘ tizmasi va Qoraqurum o‘rab turadi. Shimoli-sharqda u o‘rmonlar bilan qoplangan Assam-Bir-ma tog‘lari, shimoli-g‘arbda esa Hindukush va Eron tog‘liklari orqali chegaralanadi. Mintaqada shimaldan janubga qarab dunyodagi eng baland tog‘ Himolaydan ekvatororda joylashgan Maldiv orollariga tomon pasayib boradi.

2. «Fatsiya» va «Afeliy» atamalarining mazmun-mohiyatini tushuntiring.

Fatsiya – tog‘ jinslarning litologik tarkibi bir xil, relyef tuzilishi, namlanishi bir xil, mikroiqlimi, tuproqlari, o‘simlik va hayvonot dunyosi bir xil, ya’ni uni hosil qiluvchi komponentlariga xos bo‘lgan belgilari bir xilligi bilan tavsifl anadigan eng oddiy tuzilgan va eng kichik geotizim.

Yer orbitasining Quyoshdan eng uzoq nuqtasi esa afeliy deyilib, Yer bilan Quyosh o‘rtasidagi masofa 152 mln km bo‘ladi. Shuning uchun Yer orbita bo‘ylab turli tezlikda harakat qiladi, ya’ni perigeliyda eng tez (30,3 km/sekund), afeliyda eng sekin (29,3 km/ sekund) aylanadi. Buning oqibatida Quyosh Shimoliy yarimsharga 186 kun, Janubiy yarimsharga esa 179 kun nur sochadi. Lekin bu Yerga keladigan issiqlikning miqdoriga ta’sir qilmaydi. Yer orbitasining aylanaga yaqin ellipsligi tufayli Yerga keladigan issiqlikning miqdori o‘zgarmaydi, ya’ni doimiydir. Shu sababli Yer yuzida doimiy issiq sharoit yuzaga kelgan.

3. O‘zbekiston siyosiy-ma’muriy xaritasidan asosan cho‘l yaylovlaridan iborat bo‘lgan respublikamizning 3 ta hududini ko‘rsating. Bu hududlar markazlaridan qaysi biri Bu nuqtada Yer va Quyosh orasidagi masofa 147 mln km ga teng. Yer orbitasining Quyoshdan eng uzoq nuqtasi esa afe- liy deyilib, Yer bilan Quyosh o‘rtasidagi masofa 152 mln km bo‘ladi. Shuning uchun Yer orbita bo‘ylab turli tezlikda harakat qiladi, ya’ni perigeliyda eng tez (30,3 km/sekund), afeliyda eng sekin (29,3 km/ sekund) aylanadi. Buning oqibatida Quyosh Shimoliy yarimsharga 186 kun, Janubiy yarimsharga esa 179 kun nur sochadi. Lekin bu Yerga ke- ladigan issiqlikning miqdoriga ta’sir qilmaydi. Yer orbitasining aylanaga yaqin ellipsligi tufayli Yerga keladigan issiqlikning miqdori o‘zgarmay- di, ya’ni doimiydir. Shu sababli Yer yuzida doimiy issiq sharoit yuzaga kelgan.

3. O‘zbekiston siyosiy-ma’muriy xaritasidan asosan cho‘l yaylovlaridan iborat bo‘lgan respublikamizning 3 ta hududini ko‘rsating. Bu hududlar markazlaridan qaysi biri ekvatorga eng yaqin joylashgan? Bu shaharning geografik koordinatalarini aniqlang.

Telegram manzilimiz: [@ImtihonJavoblari2021Uz](https://t.me/ImtihonJavoblari2021Uz)

Admin bilan aloqa: [@Imtihon_01](https://t.me/Imtihon_01)
+998 94 389 36 63